

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
Навчально-науковий інститут «Інститут державного управління»

До захисту
Завідувач кафедри публічної політики
д.держ.упр., проф. Дзюндзюк В.Б.

підпис

ГІБРИДНІ ЗАГРОЗИ ЯК ВИКЛИК ДЛЯ ВИБОРЧОЇ БЕЗПЕКИ ТА
ДЕМОКРАТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ

Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня «магістр»
281 Публічне управління та адміністрування
28 Публічне управління та адміністрування

Виконавець

здобувач 2 курсу, гр. ППГЗ-2-23

А.Є. Лаговський

Науковий керівник

к.держ.упр., доц.

К.І. Козлов

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВПЛИВУ ГІБРИДНИХ ЗАГРОЗ НА ДЕМОКРАТИЧНІ ПРОЦЕСИ.....	6
1.1 Сутність гібридних загроз та гібридної війни.....	6
1.2 Виборчий процес як об’єкт впливу та інструмент реалізації гібридних загроз.....	17
РОЗДІЛ 2 РОЗВИТОК ДЕМОКРАТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УМОВАХ ГІБРИДНИХ ЗАГРОЗ.....	26
2.1 Виклики виборчої системи України: закордонний досвід.....	26
2.2 Принципи виборів як атрибут демократичних процесів.....	36
РОЗДІЛ 3 ПРОВЕДЕННЯ ВИБОРІВ У ПОВОЄННИЙ ЧАС: РЕЗУЛЬТАТ ПОДОЛАННЯ ГІБРИДНИХ ЗАГРОЗ.....	49
3.1 Сценарний аналіз проведення парламентських та президентських виборів.....	49
3.2 Практичні рекомендації підвищення якості виборчого виборів як демократичного процесу.....	61
ВИСНОВКИ.....	69
ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ.....	71

ВСТУП

Актуальність теми. Сучасний світ перебуває у стані постійної трансформації, зокрема через поширення гібридних загроз, які поєднують традиційні та нетрадиційні форми впливу. Виборчі процеси, як основа демократичного врядування, стають однією з головних цілей таких загроз. Використання дезінформації, кібератак, маніпулятивних технологій у медіапросторі створює значний ризик для чесності, прозорості й легітимності виборів. У цьому контексті забезпечення виборчої безпеки стає критичним елементом захисту демократичних цінностей і політичної стабільності держави.

Україна, яка одночасно протидіє військовій агресії та гібридним викликам, перебуває у зоні підвищеного ризику впливу на виборчі процеси. Такі методи, як кібератаки на інформаційні системи, поширення фейкових новин і провокації у соціальних мережах, уже продемонстрували свою ефективність під час виборів у багатьох країнах світу. Наприклад, втручання у вибори США 2016 року або деструктивні кампанії під час референдуму щодо виходу Великої Британії з ЄС є яскравими прикладами небезпеки, з якою зіштовхуються демократичні країни.

Особливе значення тема гібридних загроз набуває в умовах глобалізації інформаційного простору. Інформаційна війна, маніпулятивні практики та технології впливу дозволяють державам або недержавним суб'єктам впливати на результати виборів у чужих країнах, послаблюючи їхні демократичні інституції. У таких умовах важливо розробити ефективні механізми протидії, що враховують як національний, так і міжнародний досвід.

Таким чином, дослідження впливу гібридних загроз на виборчі процеси та демократичні інституції є надзвичайно актуальним. Воно дозволяє визначити не лише характер і масштаби загроз, але й запропонувати дієві рішення для їхньої нейтралізації, що сприятиме підвищенню виборчої безпеки та захисту демократичних цінностей.

Дослідження впливу гібридних загроз на виборчі процеси та

демократичні інституції активно розвивається у світовій науковій спільноті. Роботи західних дослідників, таких як Томас Рід і Тім Стівенс, зосереджуються на проблемах кібербезпеки та інформаційної війни. У їхніх працях аналізуються кібератаки на виборчі системи, маніпулятивні технології в соціальних медіа та їхній вплив на результати виборів. Особливу увагу приділено втручанню Росії у вибори США 2016 року, що стало каталізатором для формування нових підходів до забезпечення виборчої безпеки.

Українські дослідники також активно долучаються до цієї тематики. Зокрема, аналітична платформа ОПОРА, Інститут стратегічних досліджень і Центр "Демократичні ініціативи" вивчають вплив дезінформації та пропаганди на виборчі кампанії в Україні. Проблематика включає питання забезпечення безпеки голосування в умовах війни, протидії маніпуляціям у медіапросторі та збереження довіри до виборчих процесів. Їхні висновки допомагають розробляти стратегії протидії загрозам, що зберігають легітимність демократичних інституцій навіть у кризових умовах.

Мета і завдання дослідження. Метою магістерської роботи є дослідження впливу гібридних загроз на виборчі процеси та демократичні інституції, зокрема визначення ключових викликів, які ці загрози створюють для забезпечення виборчої безпеки, та розробка рекомендацій щодо їх нейтралізації.

Для досягнення означеної мети були сформульовані такі *завдання*:

- дослідити сутність гібридних загроз та гібридної війни;
- розглянути виборчий процес як об'єкт впливу та інструмент реалізації гібридних загроз;
- вивчити закордонний досвід викликів виборчої системи України;
- проаналізувати принципи виборів як атрибут демократичних процесів;
- розглянути сценарний аналіз проведення парламентських та президентських виборів;
- надати практичні рекомендації підвищення якості виборів як демократичного процесу.

Об'єктом дослідження є виборча безпека та демократичні процеси.

Предметом – гібридні загрози як виклик для виборчої безпеки та демократичних процесів.

Методи дослідження. При написанні роботи використовувалися загальнонаукові методи, зокрема аналіз і синтез для вивчення теоретичних аспектів гібридних загроз і виборчої безпеки, метод системного підходу для дослідження взаємозв'язку між загрозами та демократичними процесами, а також порівняльний метод для аналізу міжнародного досвіду протидії таким загрозам. Емпіричні методи включали вивчення практичних кейсів, статистичний аналіз та моніторинг впливу гібридних загроз на виборчі процеси.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що практичні рекомендації можуть бути спрямовані на удосконалення процесу функціонування органів публічного управління з огляду на подолання викликів для виборчої безпеки та демократичних процесів. Пропозиції мають адресне практичне спрямування і можуть бути використані у роботі органів державної влади.

Запропоновані у кваліфікаційній роботі теоретичні положення, висновки і рекомендації можуть бути використані у навчальному процесі за програмами підготовки магістрів публічного управління та адміністрування освітньо-професійної програми «Публічна політика та управління в умовах гібридних загроз».

Основні положення та висновки кваліфікаційної роботи були заслухані та обговорені на засіданні кафедри публічної політики Навчально-наукового інституту «Інститут державного управління» Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВПЛИВУ ГІБРИДНИХ ЗАГРОЗ НА ДЕМОКРАТИЧНІ ПРОЦЕСИ

1.1 Сутність гібридних загроз та гібридної війни

Гібридні загрози стали однією з основних тем у міжнародних дослідженнях безпеки в XXI столітті. Це комплексний і багатовимірний феномен, який поєднує в собі різні форми впливу - від традиційних військових до нетрадиційних, таких як інформаційні маніпуляції, кібератаки, економічний тиск і навіть використання соціальних мереж для формування громадської думки. З появою нових технологій і глобалізацією комунікаційних мереж, а також з розвитком нетрадиційних акторів у світовій політиці, таких як терористичні організації або неформальні групи, гібридні загрози стали суттєвою частиною сучасної міжнародної політики та безпеки. Вони відрізняються високим ступенем невизначеності, здатністю адаптуватися до змінних умов і відсутністю чіткої лінії фронту, що ускладнює їх виявлення і протидію. Такі загрози створюють серйозні виклики для національних і міжнародних інститутів безпеки, зокрема для виборчої безпеки, що є одним із найуразливіших елементів демократичних процесів у багатьох країнах.

Гібридна війна є одним із найбільш складних та неочевидних проявів сучасних геополітичних конфліктів. Від традиційної війни її відрізняє застосування комплексного набору інструментів, які включають не лише відкриту військову агресію, але й економічні санкції, інформаційні кампанії, кібератаки, а також політичні маніпуляції через проксі-організації та громадські рухи. Однією з основних характеристик гібридної війни є її невизначеність та варіативність. Вона не має чітко визначених фронтів, а бої не завжди відбуваються у традиційному військовому сенсі. Тому для її реалізації використовуються інструменти, які залишаються малопомітними для

міжнародних спостерігачів, і, таким чином, створюють ситуацію постійної напруги і невизначеності.

Гібридна війна може включати різні форми психологічного впливу, пропаганди та дезінформації, які мають за мету маніпулювати громадською думкою, послабити довіру до державних інститутів, знищити моральний дух та дестабілізувати суспільство. При цьому новітні технології і платформи, такі як соціальні мережі, стали потужними інструментами для поширення фейкових новин і маніпуляцій. Це дозволяє агресору реалізувати свої стратегічні цілі без необхідності застосування фізичної сили, використовуючи відволікаючі й неочевидні методи, що важко виявляються. Тому гібридна війна часто вимагає іншого підходу до її розуміння, а також специфічних методів для протидії - таких, як посилення кібербезпеки, запобігання інформаційним атакам і підвищення рівня державної стійкості.

Одним з найбільш виразних прикладів гібридної війни є агресія Росії проти України, починаючи з 2014 року. Цей конфлікт демонструє, як комбінація кібератак, військових операцій, анексії територій та інформаційних кампаній створює нові форми агресії, які є значно складнішими для міжнародного правового регулювання та оперативного реагування. Цей досвід показує, що класичні форми війни вже не відповідають реаліям сучасних міжнародних відносин, а нові виклики вимагають комплексних підходів для їх аналізу та нейтралізації.

Особливість гібридних загроз полягає в їх здатності впливати не лише на фізичні інфраструктури, а й на соціально-політичні структури держави, зокрема через інформаційний простір. Ці загрози призводять до дестабілізації внутрішньої ситуації, маніпуляцій громадською думкою, що в результаті може призвести до руйнування довіри до державних інститутів, ослаблення національної ідентичності та підриву громадянської злагоди. Інформаційні кампанії та пропаганда, спрямовані на посилення внутрішніх розбіжностей, надання неправдивої інформації, розповсюдження фейкових новин і навіть створення альтернативних реальностей, є потужними інструментами в арсеналі

гібридних загроз. Вони ефективно використовуються для поширення недовіри до демократичних процесів, дестабілізації виборчих систем і впливу на результат виборів, що є особливо небезпечним для держав з нестабільними політичними та соціальними умовами.

Інформаційна маніпуляція, зокрема через соціальні мережі, стала важливим інструментом для здійснення цих загроз. Платформи, такі як Facebook, Twitter, Instagram, стали майданчиком для поширення дезінформації та фальшивих новин, що можуть серйозно впливати на політичний процес. Кібератаки, як частина гібридної війни, також здатні впливати на виборчі системи, порушуючи їх роботу, викрадаючи персональні дані виборців або змінюючи результати голосування. Ці атаки можуть мати настільки серйозні наслідки, що навіть традиційні методи безпеки і захисту не завжди здатні їх передбачити та відбити.

Усі ці фактори призводять до того, що гібридні загрози стають ключовими викликами для сучасної демократичної держави. У боротьбі з ними важливе місце займають не лише технічні засоби протидії, такі як захист інформаційних систем і посилення кібербезпеки, але й стратегічні підходи до підвищення стійкості держави та її громадян до таких впливів. В умовах постійно змінюваної інформаційної та політичної ситуації на глобальному рівні держави повинні бути готові до нових форм агресії, що часто не мають явних фізичних проявів, але їхній вплив на суспільство може бути надзвичайно руйнівним.

У сучасних соціально-політичних реаліях, зважаючи на політичну міжнародну кризу, яка виникла через порушення міжнародної безпеки як з боку державних акторів, так і внаслідок проблем, зумовлених пандемією COVID-19, демократичні суспільства стикаються з новими, прихованими формами загроз. Ці загрози, які отримали загальне визнання під терміном «гібридні загрози», мають багатогранний характер і визначаються різноманіттям трактувань та інтерпретацій у різних наукових дисциплінах і практичних сферах. Це потребує детального аналізу взаємозв'язку понять «гібридні війни» та «гібридні загрози»,

оскільки обидва ці терміни часто використовуються для опису схожих явищ, але в різних контекстах.

Питання гібридних війн та загроз активно розглядаються в наукових працях українських та зарубіжних дослідників, зокрема в аспектах економіки, політики, безпеки та культури. Гібридні загрози стали важливим об'єктом досліджень у сфері національної безпеки, проте їх аналіз часто відбувається у взаємозв'язку з іншими соціально-економічними явищами. Наприклад, З. Гбур [1] досліджує це явище в контексті економічної безпеки, а В. Ієрусалимов [4] звертається до гендерного аспекту гібридних загроз. Питання гібридних війн розкривають у своїх роботах В. Горбулін [7], С. Зубченко [3], М. Кальдор [11], Є. Магда, Дж. Маттіс [8], Ф. Гофман [8], а також О. Курбан, О. Литвиненко, О. Рижук [5], О. Сенченко [6], Дж. Шмідт [14] та інші. Незважаючи на значну кількість наукових публікацій, питання сутності та основних характеристик гібридних загроз потребує подальшого поглибленого аналізу для точнішого визначення його впливу на демократичні процеси та міжнародну безпеку.

Термін «гібридні загрози» є еволюцією поняття «гібридних війн» або "hybrid warfare", яке здобуло популярність наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття. Саме в цей період в західній науці відбувається значне переосмислення традиційних концепцій війни. Одними з основних дослідників, що сприяли розвитку цієї концепції, є М. Кальдор, Дж. Маттіс, Ф. Гофман, та Дж. Шмідт. Зокрема, британська дослідниця Мері Кальдор у своїй роботі «Безпека людини: практичні можливості» поділяє війни на два типи: «старі» та «нові». «Старі війни», згідно з концепцією Карла фон Клаузевіца, охоплюють традиційні міждержавні конфлікти ХІХ–ХХ століття, що характеризуються використанням збройних сил, вертикальною структурою командування та вирішальними битвами. Водночас М. Кальдор підкреслює, що ці війни відрізнялися від колоніальних конфліктів, де протистояння часто обмежувалося боротьбою між урядом і повстанцями без масштабних битв.

Досліджуючи «старі війни», Кальдор звертається до концепції Чарльза Тіллі, який зазначав, що, незважаючи на їхні значні людські та матеріальні

втрати, ці війни мали трансформаційний ефект. Вони сприяли вдосконаленню міжнародної безпеки, розвитку дипломатії, економічних відносин та поширенню демократичних цінностей. Наприклад, після Наполеонівських війн Європа пережила «весну народів», що стала частиною цього процесу. Такий підхід до «старих війн» відкриває контекст для розуміння еволюції сучасних концепцій війни та загроз, зокрема гібридних, які поєднують традиційні та новітні методи боротьби, включаючи інформаційні та економічні війни, кіберзагрози, і соціально-політичні маніпуляції.

Згідно з думкою М. Кальдор, «нові» або сучасні війни більше нагадують соціальний стан або спільне підприємство, аніж традиційне змагання. Вони охоплюють різноманітні збройні формування, які не спрямовані на досягнення класичних військових цілей, таких як перемога чи поразка, а отримують прибуток безпосередньо від насильства як такого. Ці формування складаються з мережі державних та недержавних акторів, що функціонують як на глобальному, так і на локальному рівнях, з основною метою - отримати доступ до державних ресурсів. Водночас, хоча прагматизм є основою їхньої діяльності, ці угруповання часто виправдовують свою боротьбу з релігійних або етнічних переконань, що відображається у «маніхейському» світогляді, який сприяє таким явищам, як етнічні чистки, знищення культурних пам'яток та застосування гендерної політики.

Однією з визначальних рис сучасних збройних формувань, на думку Кальдор, є їхнє ухилення від великих збройних сутичок, що замінюється акцентом на агресії та насильстві стосовно цивільного населення. Ця стратегія обумовлена тим, що основними засобами впливу таких груп є політичні та ідеологічні методи, в той час як силовий тиск використовується лише як додатковий інструмент. Іншою важливою характеристикою є трансформація акторів з маскулінних до фемінізованих, що наочно виявляється в участі жінок у терористичних актах. Важливими рисами є також стійкість цих угруповань та їхня схильність до поширення, що здійснюється через такі канали, як біженці та транснаціональна злочинність. Як приклад таких формувань можна навести

ліванську організацію «Хезболла», яка активно брала участь у конфлікті в Сирії разом з урядовими силами.

У своєму виступі 2005 року «Майбутня війна: сходження гібридної війни» американські військові Джеймс Маттіс та Френк Гофман підкреслюють, що при аналізі сучасних війн особливу увагу слід звернути на технологічний прогрес і зростання нетрадиційних методів ведення війни. Цей безпрецедентний синтез різних комбінацій технологій, тактик і засобів, у якому важливу роль відіграють недержавні іррегулярні формування, дослідники визначають як гібридні війни. Вони також зазначають тенденцію до розширення кола акторів, що охоплюють не лише держави, але й транснаціональну злочинністьський експерт з національної безпеки Джоан Шмідт, аналізуючи особливості гібридних війн, порівнює ієрархічні та неієрархічні моделі ведення війни, звертаючи увагу на центри удару в кожній з них. Ієрархічна модель передбачає, що на основну мету впливають військові засоби, до яких підпорядковуються всі інші інструменти впливу, такі як політика, інформація, розвідка, економіка, культура, мораль, технології, дипломатія, законодавство і психологія. Шмідт визначає цю модель як військово-центричну (рис. 1.1).

Військово-центрична модель ведення війни, як її описує Джоан Шмідт, є структурою, у якій основна ціль війни визначається та досягається через військові засоби, до яких підпорядковуються всі інші інструменти впливу. В рамках цієї моделі основна роль відводиться збройним силам, які здійснюють прямий вплив на політичні, економічні та соціальні процеси. Військові операції стають домінуючим елементом у війні, зокрема, коли інші методи впливу, такі як дипломатія, економічні санкції або інформаційні кампанії, використовуються лише в підтримку військових цілей. Модель передбачає, що політика, культура та інші сферні впливи виступають в якості додаткових інструментів, що підтримують основну стратегію. Важливою рисою цієї моделі є фокус на вертикальній ієрархії та чітко визначених лініях командування, що дозволяє досягати максимального ефекту від військових операцій.

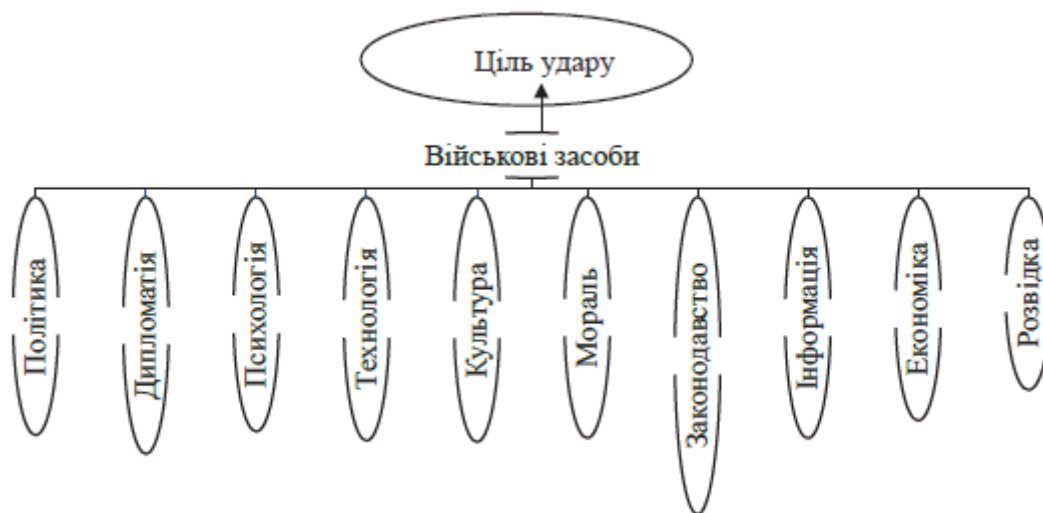

Рисунок 1.2 - Ієрархічна модель війни

Проте військово-центрична модель стикається з певними обмеженнями в сучасних умовах гібридних війн, де зростає роль нетрадиційних акторів, таких як недержавні збройні формування, терористичні групи, а також використання невоєнних методів впливу, включаючи кібер-атаки, інформаційні війни та економічні санкції. Ці зміни ставлять під сумнів домінування військових засобів як основного інструменту ведення війни. Зокрема, у контексті гібридних загроз військово-центрична модель часто не враховує широку мережу акторів, які мають власні інтереси та використовують гнучкі, адаптивні методи для досягнення своїх цілей. Це веде до необхідності переосмислення військових стратегій та інтеграції нових підходів до ведення конфліктів на всіх рівнях, зокрема через політтехнології, інформаційні кампанії та кібербезпеку.

Неієрархічна модель ведення війни підкреслює асиметричний характер сучасних конфліктів, акцентуючи увагу на тому, що нові війни не зосереджуються на військових засобах, а на комплексному впливі на різні аспекти функціонування політичної системи держави, від культури до законодавства. У цьому контексті, на відміну від традиційної військової стратегії, основну увагу приділяють змінам у внутрішній та зовнішній політиці, а також в економічних і соціальних сферах. Таку модель Джоан Шмідт характеризує як гібридну війну [14, с. 573], яка передбачає використання

багатьох нетрадиційних засобів впливу, таких як інформаційні кампанії, економічний тиск, кібер-атаки, а також маніпуляції через культурні та правові інструменти (рис. 1.2).

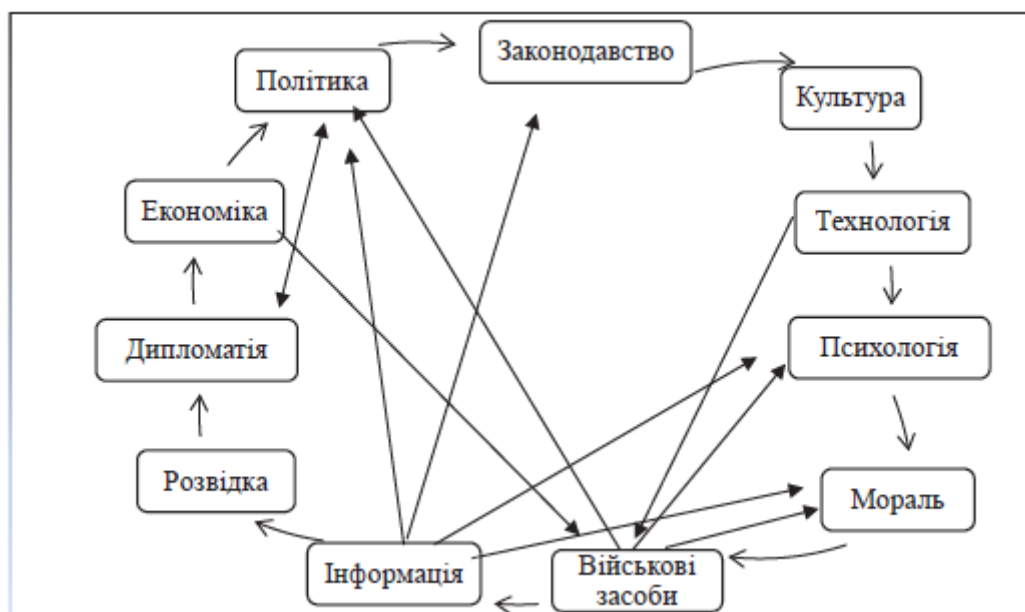

Рисунок 1.2 - Неієрархічна модель війни

Джоан Шмідт, порівнюючи традиційні і гібридні системи ведення війни, виділяє три ключові особливості гібридних конфліктів:

1. Зосередженість на невійськових засобах досягнення мети. Основна увага приділяється не фізичному військовому тиску, а впливу на психологічну, моральну та правову сфери. Мета полягає в досягненні стратегічного успіху через контроль над інформаційними потоками, маніпуляцію суспільною свідомістю та правовими механізмами, що знижує значення традиційних збройних засобів.

2. Латентність та багаторівневий характер операцій. Гібридні війни характеризуються прихованим використанням різноманітних методів, форм і концепцій. Латентність означає вплив через маніпуляцію суспільними смислами та когнітивними установками, формуючи необхідну платформу для дії. Багаторівневність полягає в одночасному впливі на різні рівні соціального устрою (політичний, економічний, культурний) та використанні численних інструментів, які працюють узгоджено, створюючи багатоаспектну атаку.

3. Розмиття встановлених категорій порядку. Використовуючи «сірі зони» між різними юридичними, політичними та соціальними інтерфейсами, такі війни спрямовані на зміну аксіологічних засад суспільства. Це призводить до трансформації політичної культури, маніпуляції громадськими настроями, дискредитації демократичних інститутів та підриву традиційних цінностей. Таким чином, створюються умови для тривалого зниження суспільної довіри та політичної стабільності [14, с. 576–577].

Ці особливості формують новий вимір конфліктності, де війна ведеться переважно в інформаційному, економічному, правовому та ідеологічному середовищах, з мінімальним застосуванням звичайних збройних сил.

У рамках сучасного дискурсу щодо розуміння сутності гібридних війн виділяють кілька основних підходів до їх характеристики:

1. Концепція необмеженої війни наголошує на розширенні традиційних меж збройних конфліктів шляхом комбінування сучасних технологій, методів впливу та засобів ведення бойових дій. Ця модель відображає прагнення акторів використовувати усі можливі інструменти впливу без прив'язки до обмежень, характерних для традиційної війни.

2. Війна четвертого покоління розглядає конфлікти як еволюційний процес, що пройшов через кілька етапів: від домінування людського ресурсу до використання високотехнологічних мереж. На першому етапі вирішальну роль відігравала кількість військових, на другому - вогнева потужність, на третьому - стратегія і тактика, а четвертий акцентується на інтеграції мережевих систем.

3. Комбінована війна характеризується асиметричним підходом, що передбачає одночасне та скоординоване використання регулярних і нерегулярних військових сил [12, с. 12–13]. Вона спрямована на адаптацію засобів до особливостей противника і створення комплексної стратегії впливу [13, с. 14].

4. Гібридна війна визначається синхронізованим застосуванням різних інструментів впливу (військових, економічних, інформаційних), спрямованих на вразливі аспекти державних і суспільних систем. Її особливостями є

багаторівневий характер, акцент на когнітивну сферу та використання інструментів, які створюють синергетичний ефект. До таких дій належать інформаційні маніпуляції, кібернетичні атаки, економічний тиск, підривна діяльність нерегулярних формувань, що діють без оголошення традиційної війни.

5. Гібридні загрози - це комплексний термін, що охоплює широкий спектр негативних явищ (тероризм, корупцію, етнічні конфлікти, міграцію), які можуть бути використані державними або недержавними акторами для досягнення політичних цілей [13, с. 14]. Фінський Центр протидії гібридним загрозам ЄС визначає їх як «скоординовані дії, спрямовані на системні вразливості демократичних держав і їх інститутів, із використанням широкого спектра методів» [2, с. 16].

Таким чином, гібридна війна та пов'язані з нею загрози втілюють собою новий формат конфліктності, в якому відбувається інтеграція традиційних і нетрадиційних методів впливу задля досягнення стратегічних цілей.

У монографії «Світова гібридна війна: український фронт» під редакцією В. Горбуліна, підготовленій Інститутом стратегічних досліджень, гібридні загрози визначаються як «синергетичні загрози, що виникають через трансформації глобального безпекового середовища та передбачають одночасне застосування традиційних конвенційних методів війни й нетрадиційних засобів насильства, доповнених використанням невійськових засобів впливу, перетворених на інструменти збройної боротьби» [7, с. 490]. Автори наголошують, що таке поєднання методів досягає максимальної ефективності в умовах соціальної напруженості чи деструктивних процесів у суспільстві.

Фінський дослідник Майкл Вігелл у своїх працях аналізує гібридні загрози та їх вплив на демократичні системи, визначаючи три ключові цілі цих загроз:

1. Деструктивізація суспільства та комплексний вплив - використання широкого спектру інструментів, спрямованих на розкол та фрагментацію

суспільства.

2. Латентне маніпулювання стратегічними інтересами інших держав - вплив на ключові політичні й економічні напрями, що змінює баланс сил.

3. Контроль над процесами прийняття рішень - створення умов, за яких актор досягає бажаного результату шляхом маніпулювання механізмами прийняття рішень у державі [15, с. 260–262].

Таким чином, гібридні загрози характеризуються не лише використанням різних форм насильства, але й комплексним впливом на соціальні, політичні та інформаційні системи, що сприяє підриву демократичних інституцій.

Аналізуючи взаємозв'язок понять «гібридні загрози» та «гібридні війни», можна виділити низку ключових аспектів їх кореляції.

По-перше, спільною характеристикою цих явищ є те, що обидва включають у свою орбіту як державних, так і недержавних акторів, які діють на різних рівнях суспільного і політичного життя.

По-друге, важливою рисою є синтетичність методів досягнення цілей, що виявляється у комбінуванні традиційних і нетрадиційних засобів впливу.

По-третє, обидва феномени характеризуються акцентом на використанні переважно невійськових засобів для досягнення як стратегічних, так і тактичних завдань.

По-четверте, асиметричність впливу виражається у нелінійних, багаторівневих і прихованих атаках, спрямованих на різні аспекти функціонування суспільства, включно з підривом демократичних інститутів і моральних цінностей.

Водночас поняття «гібридні загрози» є ширшим за своєю сутністю порівняно з поняттям «гібридні війни».

Гібридні загрози охоплюють широкий спектр деструктивних явищ, які спрямовані на підриву демократичних режимів через застосування комплексних і адаптивних комбінацій методів. У цьому контексті гібридні війни постають одним із найефективніших інструментів впливу, що дозволяє актору досягати поставлених цілей у межах ширшої стратегії гібридних загроз.

1.2 Виборчий процес як об'єкт впливу та інструмент реалізації гібридних загроз

Науковці зазвичай аналізують війни, включно з гібридними, через призму військового чинника. Однак сучасні гібридні війни мають значно ширший спектр цілей, серед яких центральне місце посідає політична система та демократичний устрій держав, що стають об'єктами агресії. Політична практика останніх років демонструє, що вибори - один із ключових демократичних інститутів - дедалі частіше стають не лише ціллю гібридного впливу, а й інструментом у руках агресора для реалізації стратегічних завдань.

РФ є одним із головних ініціаторів сучасних гібридних воєн, прагнучи реалізувати свої імперські геополітичні амбіції. Її гібридні операції, як правило, мають прихований характер і спрямовані на маніпулювання виборчими процесами в інших країнах. Такі дії створюють сприятливі умови для просування ідеологічно близьких політиків, які забезпечують посилення впливу росії на міжнародній арені.

Україна, яка стала об'єктом масштабної російської агресії з 2014 року, перебуває в умовах тривалої гібридної війни. Це зумовлює особливу актуальність дослідження впливу гібридних загроз на виборчий процес для нашої держави. Демократичні вибори в Україні перебувають на стадії інституційного розвитку, що робить їх уразливими до внутрішніх та зовнішніх викликів. РФ систематично використовує ці вразливості для дискредитації України на міжнародній арені, намагаючись представити її як неспроможну до проведення чесних виборів та досягнення демократичних стандартів. Крім того, агресор прагне забезпечити прихід до влади в Україні лояльних політиків.

Дослідження впливу гібридної війни на виборчі процеси сприятиме глибшому розумінню природи гібридного конфлікту та розробці ефективних механізмів його врегулювання відповідно до національних інтересів України.

Останнім часом гібридна війна стала об'єктом глибокого аналізу як вітчизняних, так і зарубіжних науковців, серед яких можна виокремити роботи

М. Бучина, М. Гетьманчука, К. Гілза, А. Котенка, М. Кравченка, Ю. Куруса, Є. Магда, М. Требіна та інших. Водночас досі недостатньо дослідженим залишається аспект зовнішнього втручання у виборчі процеси в контексті гібридної війни. Ця тема також часто піддається суб'єктивній інтерпретації та заідеологізованості, що вимагає неупереджених наукових підходів і поглибленого аналізу.

Поняття «гібридна війна» не має усталеного трактування серед наукової спільноти. Дослідники зазвичай інтерпретують його, виходячи з етимології терміна, акцентуючи увагу на багатокomпонентності цього феномена. Гібридна війна трактується як тип конфлікту, що поєднує традиційні та нетрадиційні, симетричні та асиметричні, військові та невійськові методи ведення боротьби. Важливим аспектом є їхній тісний взаємозв'язок, що створює стан невизначеності та ускладнює розуміння справжнього характеру конфлікту. Саме ця непередбачуваність і є основною небезпекою гібридної війни.

Є. Магда, один із провідних українських дослідників цієї проблематики, розглядає гібридну війну з точки зору її цілей та об'єктів. Він визначає цей тип конфлікту як прагнення однієї держави підкорити іншу за допомогою політичних, економічних та інформаційних інструментів. Дослідник підкреслює, що в умовах гібридної війни військові методи відіграють другорядну роль, поступаючись інформаційній складовій та іншим невійськовим важелям впливу. У сучасному світі, де інформація поширюється із надзвичайною швидкістю, вона перетворюється не лише на ресурс, але й на потужну зброю. В контексті гібридної війни основною метою агресорів є формування бажаних уявлень і переконань у свідомості громадян іншої країни. Як зазначає Є. Магда, мета гібридної війни полягає не у фізичному знищенні людей, а в їх деморалізації та залякуванні [21].

Однією з ключових цілей гібридної війни є спроба дестабілізувати внутрішню ситуацію в державі-жертві та змінити її політичний режим. Йдеться, зокрема, про намагання держави-агресора, яка зазвичай репрезентує авторитарний чи недемократичний політичний лад, зруйнувати демократичні

засади суспільно-політичного устрою країни-жертви.

У цьому контексті слід звернути увагу на позицію помічника генерального секретаря НАТО з питань нових викликів безпеці А. Міссіролі, який наголошує, що основними цілями гібридної агресії залишаються демократичні вибори (як головний механізм формування влади й інструмент забезпечення функціонування демократичної політичної системи) та верховенство права. На думку посадовця, такі загрози є викликом не лише для окремих держав, а й для цілих міжнародних альянсів [23].

На нашу думку, подібна ситуація зумовлена амбівалентною природою інституту виборів. З одного боку, вибори виступають атрибутом і каталізатором демократії, з іншого боку - можуть нести загрозу її стабільності. Історичний досвід демонструє випадки, коли демократичні вибори приводили до влади диктаторів. Наприклад, у 1933 році виборчий процес у Німеччині сприяв приходу до влади А. Гітлера. У недемократичних країнах вибори часто використовуються як інструмент легітимації авторитарної політичної еліти. Крім того, вибори можуть бути використані агресором як засіб дестабілізації внутрішньополітичної ситуації у державі-жертві, а також для посилення власного впливу.

Значна увага держав-агресорів до виборчого інституту як інструмента в стратегії гібридної війни пояснюється його численними перевагами для досягнення геополітичних цілей. Однією з можливих форм такого втручання є пропагандистська діяльність, спрямована на переконання громадян країни-жертви підтримати політичні сили чи кандидатів, вигідних агресору. У цьому контексті доцільно згадати вислів президента США Р. Ніксона, який підкреслив, що один долар, витрачений на пропаганду, може мати значно більший ефект, ніж десять доларів, вкладених у військове озброєння, оскільки пропаганда дає негайні результати, тоді як озброєння приносить ефект значно пізніше [24].

Водночас, механізми та форми іноземного втручання у виборчі процеси як складової гібридної війни залишаються практично недослідженими на

науковому рівні. Це виглядає парадоксально, враховуючи значну увагу, яку цьому питанню приділяють аналітики, журналісти та експерти в галузі виборчих технологій і інформаційної безпеки. Зазвичай ця тематика висвітлюється переважно на рівні публіцистики або як один із аспектів ширших проблем. Тому доцільним є виокремлення основних можливих форм іноземного втручання у виборчий процес, зокрема:

1. Підтримка вигідних кандидатів чи політичних партій. Це може включати фінансову допомогу опозиційним до урядів країн-жертв силам, особливо під час виборчого періоду. Така підтримка спрямована на дестабілізацію політичної ситуації або посилення впливу держави-агресора через контрольовані політичні еліти.

2. Інформаційна підтримка. Вона може проявлятися як у формі прямої агітації, так і опосередкованих дій, зокрема пропаганди, маніпуляцій, інформаційного тиску чи навіть шантажу. Приклади включають заклики офіційних представників держави-агресора голосувати за певних кандидатів або вплив на громадську думку через мас-медіа й соціальні мережі.

Зважаючи на викладене, дослідження впливу гібридних загроз на виборчі процеси є критично важливим для розуміння методів і наслідків подібних форм втручання, а також для розробки ефективних механізмів їхнього запобігання.

Варто зауважити, що такі форми втручання часто порушують як норми національного законодавства країн, які стали жертвами гібридної війни, так і міжнародні виборчі стандарти. Зокрема, у документі Венеціанської комісії «Керівні принципи та доповідь про фінансування політичних партій» [19] зазначено, що фінансові пожертви на діяльність політичних партій від іноземних держав чи корпорацій можуть бути заборонені. Водночас документ уточнює, що така заборона не має поширюватися на пожертви від громадян цієї держави, які проживають за кордоном [20].

У питанні фінансування передвиборної агітації Венеціанська комісія займає більш категоричну позицію: внески від іноземних держав чи корпорацій під час виборчих кампаній мають бути однозначно заборонені. При цьому, як і

у випадку фінансування політичних партій, дозволяється фінансова підтримка з боку співвітчизників, які проживають за межами країни [20].

Крім того, міжнародне право передбачає заборону прямої іноземної агітації під час виборів. Зокрема, у Конвенції про стандарти демократичних виборів, виборчих прав і свобод у державах-учасницях СНД (7 жовтня 2002 р.) зазначено, що забороняється будь-яка пряма чи непряма участь іноземних громадян, юридичних осіб, міжнародних організацій та рухів у діяльності, яка сприяє або перешкоджає підготовці чи проведенню виборів до органів влади або виборів посадових осіб [22].

Таким чином, міжнародні правові акти та рекомендації органів, як-от Венеціанська комісія, чітко встановлюють обмеження щодо іноземного впливу на виборчі процеси, що є критично важливим у контексті протидії гібридним загрозам.

Вплив на окремі категорії населення держави-жертви з метою сприяння голосуванню за політичні сили, вигідні державі-агресору, є одним із інструментів гібридної агресії. Особливий акцент робиться на двох групах: громадянах агресора, які перебувають у межах держави-жертви, та представниках національних меншин. Проблематика електоральної поведінки національних меншин, що мають громадянство та право голосу, давно викликає інтерес, оскільки часто є вразливим місцем для багатьох держав. Натомість, питання участі іноземців у виборах зазвичай врегульоване виборчим законодавством більшості країн, яке запроваджує ценз громадянства, унеможливаючи участь іноземних осіб у виборах як виборців чи кандидатів.

Міжнародні нормативно-правові акти також встановлюють стандарти, які регламентують виборчий процес. Так, Кодекс належної практики у виборчих справах Венеціанської комісії визнає доцільність застосування цензу громадянства. Разом з тим, документ рекомендує надавати право голосу на місцевих виборах іноземцям, які тривалий час проживають у відповідній громаді [19].

Хоча така позиція має певну логіку, рішення щодо надання іноземцям

виборчих прав має враховувати безпекові аспекти. У разі, якщо участь іноземців у виборах може дестабілізувати ситуацію та посилювати вплив держави-агресора, необхідно розглянути обмеження таких прав. Водночас використання громадян агресора для дестабілізації виборчого процесу в державі-жертві зазвичай обмежується місцевими виборами або є малоімовірним. Проте національні меншини можуть стати базою для діяльності так званої "п'ятої колони", сприяючи реалізації гібридної агресії.

Окремо слід зазначити інформаційну пропаганду, спрямовану на дискредитацію виборів у державі-жертві. Цей опосередкований вплив є частиною ширшої стратегії агресора, спрямованої на зниження міжнародної суб'єктності постраждалої держави та підрив довіри до її інститутів, зокрема виборчої системи.

Ефективність гібридного впливу на результати виборів тісно пов'язана з важливою роллю інституту виборів у легітимації влади. На сучасному етапі розвитку людської цивілізації народ, як правило, визнає та підтримує лише законно обрану владу, що суттєво відрізняє її від попередніх етапів історії, коли влада здобувалася через спадковість чи завоювання. Завдяки виборам забезпечується не лише легітимність, але й ефективний розвиток суспільства. Однак вибори сприяють легітимації влади лише в умовах їх демократичності; у протилежному випадку вони можуть призвести до делегітимації влади, що, у свою чергу, викликає кризу та може порушити стабільність країни [18].

Тому одним із головних завдань ініціатора гібридної війни є не лише ставити під сумнів результати конкретних виборів, а й знецінити сам інститут демократичних виборів у державі-жертві. У разі успіху цього процесу знижується рівень довіри до чинної влади, що, в свою чергу, дестабілізує ситуацію в країні, ослаблює її боєздатність і сприяє ефективності гібридної війни.

Що стосується використання міжнародного спостереження за виборами, то воно є двозначним за своєю суттю. З одного боку, міжнародне спостереження забезпечує неупереджений і незаангажований характер

спостереження, що контрастує з потенційною упередженістю національних спостерігачів. Це сприяє підвищенню авторитетності виборів, їх легітимності, довіри громадськості до результатів та здатності нейтралізувати порушення або фальсифікації, що також зменшує можливі конфлікти. Крім того, міжнародне спостереження дозволяє обмінюватися досвідом та інформацією щодо розвитку демократичних практик на міжнародному рівні [16].

З іншого боку, міжнародні спостерігачі, не володіючи повною інформацією про місцеву специфіку, не завжди можуть охопити всю картину виборчого процесу в країні, що їм не є рідною. Однак, в контексті аналізу гібридної війни, вибори завжди розглядаються як суто внутрішньодержавний процес. У цьому випадку інститут міжнародного спостереження за виборами, покликаний оцінити цей внутрішній процес, набуває вигляду втручання міжнародної спільноти у внутрішні справи держави. Таким чином, міжнародне спостереження можна розглядати як форму зовнішнього контролю над здатністю держави організувати та проводити вибори [17].

З цього можна зробити висновок, що використання державою-агресором своїх міжнародних спостерігачів може стати потужним інструментом гібридної агресії. Окрім виконання формальної ролі спостерігача, громадянин держави-агресора може перетворитися на агента збору інформації, яка важлива для агресора. Більше того, такий спостерігач може здійснювати необ'єктивну оцінку процесу та результатів виборів, навмисно занижуючи їх демократичний характер, виконуючи таким чином гібридну функцію щодо дискредитації інституту виборів у країні, що стала об'єктом гібридної війни.

Безпосереднє здійснення кібератак на електронні та комунікаційні системи, які використовуються для організації виборів і підрахунку голосів у країні-жертві гібридної агресії, є важливим інструментом втручання. Це стосується таких систем, як державний реєстр виборців, системи підрахунку голосів, а також електронного голосування, якщо країна використовує цей метод. Крім того, можливими об'єктами кібератак можуть бути технологічні системи та електричні мережі, атаки на які можуть бути спрямовані на

ускладнення процесу голосування та підрахунку голосів, особливо під час виборів, коли втрата електропостачання може призвести до значних труднощів.

Іншими цілями кібератак можуть бути представники правлячої політичної еліти з метою їх дискредитації в період виборчої кампанії, що призводить до зниження їх шансів на перемогу. Загалом, можна зазначити, що можливості гібридного втручання у виборчий процес можуть бути обмежені або нейтралізовані за допомогою належного законодавчого регулювання, зокрема щодо участі іноземців на різних етапах виборчого процесу. Відтак, кожна держава повинна визначити оптимальний баланс між забезпеченням демократичності виборів і захистом інституту виборів від можливого зовнішнього втручання.

Щодо інших форм іноземного втручання, які не піддаються правовому регулюванню, ефективними механізмами нейтралізації можуть стати надійний захист інформаційних систем, а також високий рівень політичної культури серед громадян і представників політичної еліти.

З урахуванням того, що Україна стала об'єктом гібридної агресії з боку Російської Федерації, перспективним напрямком для подальших досліджень є вивчення специфіки російського гібридного впливу на виборчий процес в Україні.

Отже, одним із ключових аспектів є використання кібератак на виборчі системи, зокрема на реєстри виборців, підрахунок голосів і електронне голосування, що може ускладнити чи навіть унеможливити належне проведення виборів. Це є частиною ширшої стратегії гібридної війни, спрямованої на дестабілізацію внутрішніх процесів країни.

Іншим важливим моментом є участь міжнародних спостерігачів, яка може бути використана як інструмент зовнішнього втручання в державні справи. Міжнародне спостереження за виборами здатне підвищити легітимність виборчого процесу, однак спостерігачі з країни-агресора можуть відігравати роль у дискредитації виборчої системи, не об'єктивно оцінюючи результати. Це, у свою чергу, може сприяти підризу довіри громадян до влади та

дестабілізувати внутрішню ситуацію в країні-жертві.

Завершуючи, важливим є розуміння того, що захист виборчих процесів від гібридних атак потребує як законодавчого регулювання, так і підвищеного рівня політичної культури серед громадян і політичної еліти. Створення ефективних механізмів для протидії зовнішньому втручанню, таких як захист інформаційних систем, має стати пріоритетом для забезпечення демократичних стандартів та стабільності в країні.

РОЗДІЛ 2

РОЗВИТОК ДЕМОКРАТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УМОВАХ ГІБРИДНИХ ЗАГРОЗ

2.1 Виклики виборчої системи України: закордонний досвід

Питання виборчої системи стають центральними у процесі організації виборів, особливо в умовах війни, що триває вже два роки. Війна значно вплинула на усталену систему, визначену Виборчим кодексом України. Нещодавні місцеві вибори підкреслили актуальність проблеми пропорційної виборчої системи, що викликає потребу в пошуку нової моделі для повоєнного періоду. Виклики виборчого процесу вимагають не лише збереження репрезентативності та дієвості, але й впровадження механізмів, які враховують специфіку сучасних демографічних і соціальних змін.

Одним із ключових викликів є проблема непропорційності представництва, яка полягає в тому, що розподіл місць у представницьких органах не відображає реального співвідношення сил у суспільстві. Ця ситуація може посилювати нерівність, призводити до недемократичних рішень та обмежувати представництво окремих груп населення. Після війни можливі значні територіальні дисбаланси, зокрема зменшення чисельності населення на одних територіях і зростання - на інших. Тому виникає потреба перегляду меж виборчих округів і визначення нових критеріїв пропорційності, які б гарантували справедливе представництво громад.

Ще одним суттєвим викликом є мобільність населення через війну. Близько 11 мільйонів громадян покинули Україну, а 2,8 мільйона осіб перебувають на території країни-агресора або були депортовані. Крім того, за оцінками, 7 мільйонів українців є внутрішньо переміщеними особами. Це суттєво ускладнює організацію виборів, оскільки участь таких громадян вимагає адаптації виборчого законодавства, значних фінансових і логістичних

ресурсів. Особливу увагу слід приділити механізмам голосування для громадян, які перебувають за кордоном або змінили виборчу адресу, щоб забезпечити реалізацію їхнього виборчого права.

У повоєнний період особливої актуальності набуває питання забезпечення рівних умов для кандидатів та політичних партій. Зокрема, постане необхідність відновлення функціонування партійних структур, особливо місцевих осередків у регіонах, які зазнали впливу активних бойових дій чи перебували під окупацією. Додатковою складністю є організація передвиборної агітації та фінансування партій в умовах складного економічного становища країни. Необхідно буде вирішити на законодавчому рівні питання, пов'язані з дотриманням цензу осілості кандидатами, які тимчасово залишили територію України через воєнний стан, але продовжували зберігати центр життєвих інтересів у країні.

Організація роботи виборчих комісій стане ще одним викликом у післявоєнний період. Наприклад, у президентських виборах 2019 року було залучено понад 445 тисяч членів дільничних виборчих комісій, більшість із яких мала попередній досвід адміністрування виборів. Водночас значна кількість осіб, які виїхали за кордон, потребуватиме додаткових зусиль для забезпечення належного функціонування комісій та підготовки нових членів. Навчання, координація та забезпечення логістики цих процесів потребуватиме значних ресурсів.

Відповідно до Виборчого кодексу України, рішення про призначення виборів, процес яких було припинено чи не розпочато через воєнний стан, має ухвалюватися не пізніше місяця після його припинення. Центральна виборча комісія також оголошує про початок виборчого процесу в аналогічний термін. Попри заборону проведення виборів під час воєнного стану, аналіз Конституції України свідчить про існування винятків: парламент зберігає свої повноваження, тоді як вибори до органів місцевого самоврядування та на посаду президента можуть бути проведені навіть у цих умовах [38]. Зазначена правова невизначеність підкреслює потребу в уточненні нормативно-правового

регулювання, особливо в контексті адаптації виборчого законодавства до викликів війни [34].

Захист виборчих прав є фундаментальним елементом функціонування демократичного режиму, що обумовлює необхідність забезпечення доступу до правосуддя під час виборчого процесу. Особливо актуальним це питання стає на територіях, де через активні бойові дії чи тимчасову окупацію діяльність судів була призупинена. Важливим завданням є чітке врегулювання проведення виборів на таких територіях та встановлення критеріїв для їх віднесення до зони, де вибори неможливі [28]. Крім того, в умовах зростаючої ролі прецедентної практики Верховного Суду, доцільним є поширення його правових позицій у сфері виборчого права, а також надання роз'яснень щодо застосування норм Виборчого кодексу України для зменшення кількості спірних питань.

Виклики, пов'язані з організацією виборів у повоєнний період, потребують внесення своєчасних і системних змін до виборчого законодавства. Цей процес має відбуватися відкрито, із залученням експертної спільноти та широкої громадськості. Уже в середині 2022 року Центральна виборча комісія схвалила пропозиції щодо вдосконалення виборчого законодавства України. Зазначені пропозиції спрямовані на підготовку до проведення виборів після завершення воєнного стану і передані на розгляд відповідного комітету Верховної Ради України. Ці зміни є критично важливими для врахування нових реалій та потреб адаптації до умов війни [35].

Інституційні, логістичні та законодавчі наслідки війни значно вплинуть на проведення виборів, тому підготовка до цих викликів має розпочатися негайно. Використання міжнародного досвіду є одним із перспективних шляхів удосконалення виборчої системи. Зокрема, приклад Німеччини після Другої світової війни демонструє успішну трансформацію виборчої системи. Прийняття нової конституції та впровадження пропорційної виборчої системи з використанням партійних списків дозволило забезпечити справедливий розподіл мандатів у законодавчому органі. Цей досвід може стати орієнтиром

для розробки рішень, адаптованих до українських реалій.

У 1949 році в Федеративній Республіці Німеччина відбулися перші парламентські вибори, що ознаменували впровадження нової виборчої системи. Ця система сприяла представництву політичних партій у парламенті, забезпечуючи збалансований розподіл влади між різними політичними силами. У наступні десятиліття виборча система Німеччини еволюціонувала, включаючи введення виборчого порогу для партій. Згідно з чинними правилами, партії, які набирають менше 5% голосів або не отримують щонайменше трьох місць в округах, не враховуються при розподілі мандатів у Бундестазі. Така трансформація виборчої системи стала важливим чинником розвитку демократії в країні, забезпечуючи стійкість політичного ландшафту та умови для репрезентації національних інтересів у законодавчому органі [30].

Іспанія. Після завершення диктатури Франко в Іспанії відбулися докорінні зміни у виборчій системі, зокрема під час демократичного переходу в кінці 1970-х років. Однією з ключових подій стало ухвалення Конституції Іспанії 1977 року, яка закріпила основоположні принципи демократії та політичних прав, трансформуючи країну в конституційну монархію з парламентською системою правління.

У цьому ж році були проведені перші вільні вибори до Кортес-Генералес - національного парламенту Іспанії. Вибори проходили за системою пропорційного представництва, що дозволило політичним партіям отримувати кількість місць у парламенті, пропорційну підтримці виборців. Це сприяло інклюзивності політичної системи та забезпечило представництво різних політичних сил відповідно до їхньої електоральної підтримки.

Обидва приклади демонструють, як глибокі політичні трансформації можуть забезпечити довгострокову стабільність і демократичний розвиток держав.

Протягом періоду демократичної трансформації виборча система Іспанії зазнала суттєвих змін. Зокрема, було запроваджено порогові значення, які політичні партії повинні подолати, щоб отримати місця в парламенті. Ці пороги

обмежували надмірну фрагментацію парламенту, сприяючи ефективнішій роботі законодавчого органу. Водночас, такі зміни сприяли забезпеченню політичного плюралізму, оскільки дозволяли різним політичним силам бути представленими в парламенті. У результаті реформи стали важливим чинником демократичного розвитку Іспанії після завершення диктаторського режиму Франко.

Японія. Після Другої світової війни виборча система Японії також була суттєво реформована. Відповідно до Конституції, ухваленої в 1947 році, Японія стала парламентською демократією з двопалатною системою парламенту, яка включає Палату радників (верхня палата) та Палату представників (нижня палата). Обидві палати функціонують як багатопартійні органи.

Особливістю виборчої системи стало створення одномандатних і багатомандатних виборчих округів. В одномандатних округах обирається кандидат, який отримує найбільшу кількість голосів, тоді як багатомандатні округи використовують систему пропорційного представництва, що забезпечує ширше політичне представництво. Вибори до Палати представників проводяться кожні чотири роки, причому кожен голос має однакову вагу, що сприяє справедливості виборчого процесу.

Ці реформи сприяли становленню стабільної парламентської системи в Японії, де політичні партії мають можливість вільно конкурувати за місця в парламенті та брати участь у формуванні уряду. Завдяки цим трансформаціям Японія змогла створити ефективну систему управління, що відповідає демократичним стандартам [31].

Південна Корея. Після підписання Угоди між Південною Кореєю та Японією в 1965 році країна вступила в період значних політичних і економічних трансформацій. На той час політична система Південної Кореї характеризувалася обмеженим демократичним розвитком і монополією кількох політичних партій. Отримання фінансової допомоги від Японії за цією угодою стало важливим стимулом для економічного зростання, що, у свою чергу, посилює суспільний попит на політичні реформи.

У 1987 році, під впливом масових антиурядових протестів, було ухвалено законодавчі зміни, які забезпечили проведення багатопартійних виборів та заклали основи демократичного управління. Ці реформи відзначалися переходом від авторитарної до багатопартійної системи, що дало громадянам можливість обирати своїх представників до парламенту та органів місцевого самоврядування.

Реформована виборча система стала ключовим чинником у становленні сучасної демократії Південної Кореї. Вона сприяла зміцненню політичної системи країни, забезпечивши її відповідність демократичним стандартам і заклавши основу для стійкого політичного розвитку.

Італія. Після завершення Другої світової війни виборча система Італії зазнала значних змін, що призвели до суттєвого реформування політичного ландшафту країни. У 1946 році за результатами референдуму було ухвалено рішення про запровадження республіканської форми правління та ліквідацію монархії.

У 1948 році була прийнята Конституція, яка заклала основи парламентської демократії. Виборча система Італії базувалася на принципі пропорційного представництва, що дозволяло політичним партіям отримувати мандати відповідно до частки голосів, здобутих на виборах. Це сприяло формуванню багатопартійної системи, яка забезпечувала широкий спектр політичного представництва.

Подальший розвиток виборчої системи відзначався адаптацією до нових політичних реалій. Наприклад, у 1993 році було введено змішану виборчу систему, яка поєднувала пропорційне представництво зі встановленням виборчих бар'єрів, спрямованих на зменшення кількості представлених у парламенті партій.

Загалом, реформування виборчої системи Італії після Другої світової війни сприяло зміцненню демократичних інститутів та формуванню сучасної політичної системи країни.

Південна Африка. Трансформація виборчої системи Південної Африки

після завершення режиму апартеїду стала ключовим етапом демократичних змін у країні. До цього політична влада була зосереджена виключно в руках білошкірої меншини.

Перехід до демократії відзначався впровадженням принципово нових підходів до організації виборів. Ухвалена в 1996 році Конституція закріпила рівні права для всіх громадян, незалежність виборчої комісії та систему пропорційного представництва. Ці реформи гарантували право голосу для всіх резидентів країни, забезпечивши рівність у політичному процесі.

У сучасній виборчій системі Південної Африки громадяни мають право голосувати на загальнонаціональних та місцевих виборах. Голосування проходить на виборчих дільницях, розташованих у всіх регіонах країни, що сприяє участі населення у формуванні політичних органів влади.

Реформування виборчої системи забезпечило значне розширення політичного представництва, сприяючи інтеграції різних етнічних груп у процес прийняття рішень. Водночас система залишається вразливою до викликів, зокрема проблем нерівності та корупції.

Загалом, виборча реформа після апартеїду стала вирішальним кроком у становленні демократичного суспільства Південної Африки, забезпечивши її політичну стабільність та соціальну справедливість [27].

Трансформація виборчої системи в умовах повоєнного відновлення

Трансформація виборчої системи після військових конфліктів є складним і багатовекторним процесом, спрямованим на забезпечення демократичних та справедливих виборів у суспільстві, яке зазнало потрясінь. Цей процес охоплює такі ключові аспекти:

1. Мирний перехід до нової виборчої системи.

Перехід до демократичної виборчої системи в умовах повоєнної нестабільності може ускладнюватися через конфлікти або залишкову напруженість. Досягнення мирного консенсусу вимагає залучення всіх зацікавлених сторін, проведення конструктивного діалогу та інтеграції політичних сил. Важливим є впровадження елементів, які забезпечують

ефективність нової системи, зокрема системи виборчих округів, відкриті списки, механізми пропорційного представництва тощо.

2. Розширення участі громадян у політичному процесі.

Одним із головних завдань є залучення широких верств населення до виборчого процесу. Це включає реєстрацію виборців, забезпечення їх доступу до голосування, а також створення можливостей для активної участі у формуванні політичного порядку денного через висування кандидатур та висловлювання позицій.

3. Відновлення виборчої інфраструктури.

Повноцінне функціонування виборчої системи вимагає відновлення пошкодженої інфраструктури, зокрема приміщень для голосування, матеріально-технічного забезпечення та комунікаційних мереж. Ці заходи мають бути спрямовані на забезпечення безпеки та зручності виборчого процесу.

4. Легітимність нової виборчої системи.

Довіра громадян до реформованої виборчої системи є фундаментальною для її успішного функціонування. Для цього необхідно забезпечити прозорість процедур, справедливість виборчого процесу, відкритість для моніторингу та дотримання принципів верховенства права.

Основні цілі трансформації виборчої системи в перехідний період:

1. Забезпечення широкого політичного представництва.

Реформи мають створювати умови для участі різноманітних політичних, етнічних, соціальних та гендерних груп. Це сприяє врахуванню інтересів різних верств суспільства та посиленню легітимності нових органів влади.

2. Прозорість і довіра.

Ефективна виборча система повинна бути прозорою, з чіткими та зрозумілими правилами. Необхідно впроваджувати механізми незалежного моніторингу, захисту виборчих прав та забезпечення чесного підрахунку голосів.

3. Політична стабільність.

Реформи можуть бути спрямовані на створення умов для політичної стабільності, зокрема через формування коаліційних урядів та досягнення консенсусу між політичними силами. Це особливо важливо в періоди, коли суспільство залишається розділеним після конфлікту.

Загалом, трансформація виборчої системи в умовах повоєнного відновлення є ключовим кроком на шляху до демократизації, забезпечення політичної участі та побудови стабільного та інклюзивного суспільства.

Трансформація виборчої системи є визначальним елементом у відновленні демократії після конфліктів. Цей процес, що охоплює зміни виборчих правил і процедур, спрямований на посилення представництва, забезпечення прозорості та гарантування справедливості у виборчому процесі. Успішна реалізація такого завдання вимагає широкої суспільної дискусії, політичної волі та залучення експертної підтримки.

Основні аспекти трансформації виборчої системи:

1. Забезпечення демократії та стабільності.

Модернізація виборчої системи є ключовим чинником у досягненні політичної стабільності після конфліктів. Для цього важливо розробити механізми, які сприяють інклюзивності, забезпечуючи представництво різноманітних політичних, етнічних і соціальних груп.

2. Захист прав людини та забезпечення рівності.

Прозорість і справедливість є центральними принципами демократичної виборчої системи. Особливу увагу слід приділити захисту виборчих прав громадян, створенню рівних можливостей для участі у виборах та врахуванню потреб і поглядів усіх верств суспільства.

3. Комунікація та співпраця.

Ефективний процес реформування виборчої системи потребує активної взаємодії з політичними партіями, громадянським суспільством, неурядовими організаціями та іншими заінтересованими сторонами. Така співпраця сприяє розробці інклюзивної, легітимної та ефективною системи.

4. Виклики в умовах воєнного стану.

В умовах війни виборчі органи, зокрема в Україні, змушені адаптуватися до нових викликів. Актуальними залишаються проблеми з формуванням складу виборчих комісій та забезпеченням їх функціонування. Це вимагає детального аналізу та внесення законодавчих змін, без яких організація виборів у повоєнний період буде значно ускладнена, а подекуди неможлива.

Реформування виборчих механізмів після війни є необхідним кроком для формування стійкої та інклюзивної демократії. Успішна трансформація сприяє побудові легітимної системи влади, яка враховує інтереси усіх соціальних груп і забезпечує довіру громадян до політичного процесу. Такі реформи є не лише відновлювальним заходом, але й інструментом для закріплення демократичних цінностей у суспільстві, що відновлюється після війни.

Відновлення виборчих систем після гібридних та військових загроз є складним, багатоступеневим процесом, що вимагає значних зусиль для забезпечення стабільності та демократичних процесів. Ключовими аспектами в такому відновленні є забезпечення широкого представництва всіх соціальних, політичних та етнічних груп, що допомагає зміцнити легітимність уряду та уникнути маргіналізації окремих груп. Використання пропорційних виборчих систем і реформування виборчих округів дозволяє більш ефективно враховувати інтереси різних верств населення. Окрім цього, впровадження незалежних виборчих органів, прозорих процесів підрахунку голосів і механізмів моніторингу виборчого процесу є важливим для створення довіри до виборчої системи.

Також важливими є інклюзивність та відкритість у політичному діалозі, що дозволяє досягти консенсусу серед основних політичних сил і громадянського суспільства. Співпраця з міжнародними організаціями та впровадження експертних рекомендацій може забезпечити належну технічну підтримку та допомогти в адаптації виборчої системи до нових умов. Однак процес відновлення не обмежується лише виборчими реформами. Для успішного відновлення демократії необхідно також вирішити питання з інфраструктурою, забезпечити безпеку виборчих процесів та розвивати

громадянське суспільство, що є важливою складовою стабільності країни в умовах постконфліктного періоду.

2.2 Принципи виборів як атрибут демократичних процесів

Світова практика проведення виборів засвідчує, що далеко не кожні з них можуть відігравати роль атрибута і каталізатора демократії. Лише за певних умов вибори сприяють демократичним перетворенням - особливо, коли вони відбуваються із дотриманням апробованих міжнародним виборчим правом та електоральною практикою політико-правових засад, які називають демократичними принципами виборів. Термін «принцип» (від лат. *princĭpium* - початок, основа) може трактуватися у двох значеннях: 1) як характеристика самої людини. У цьому випадку під принципами розуміють певні переконання, позиції, правила поведінки особи; 2) як характеристика певної науки, теорії чи практичної діяльності. У цьому трактуванні під принципом розуміють: по-перше, певні засадничі ідеї, що лежать в основі певної теорії, науки, ідеології; по-друге, засади, на основі яких відбувається функціонування і розвиток певних явищ, здійснюється суспільна діяльність.

Принципи характеризуються всезагальністю (їхня дія поширюється на усі структурні елементи певного явища чи сфери, з якого вони виокремлені), саморегуляцією (принципи здатні направляти розвиток і функціонування певного явища чи ідеї у відповідному руслі), виконують регламентуючу роль щодо діяльності у певній сфері. Характеризуючи зміст принципу, український науковець С. Погребняк зазначає, що: «... він є не простим положенням (ідеєю, вимогою), а основним, основоположним, засадничим, фундаментальним, вихідним, загальним, керівним, відправним, провідним, чільним».

Принципи, що лежать в основі певного виду суспільної діяльності, можуть бути закріпленими чи незакріпленими (ґрунтуватись на звичаях, традиціях тощо) у законодавстві. Нормативне закріплення принципів надає їм імперативності, вони стають джерелом усієї нормативної бази та основою для

формування суспільного порядку. Таке закріплення принципів може відбуватися двома способами: вони можуть існувати у вигляді чітко сформульованої правової норми або бути «розпорошеними» у масиві правових норм і проявлятися у їхніх взаємозв'язках. На нашу думку принцип, який не закріплений у законодавстві, є «протопринципом», і лише його об'єктивізація у нормативних актах надає йому сили нормативного впливу і перетворює на принцип.

Вибори є предметом вивчення різних наукових дисциплін, таких як політологія, юридична наука та соціологія, кожна з яких намагається визначити свої власні принципи, що стосуються виборчого процесу. Це призвело до того, що, попри значну увагу до дослідження принципів виборів, чіткої інтерпретації цього поняття досі не існує. Частина науковців використовує термін «принцип», у той час як інші надають перевагу терміну «засади». Зокрема, О. Ковальчук зазначає, що термін «принцип», запозичений з інших мов, за своїм змістом є еквівалентом українських термінів «основа» та «засада». Вона пропонує відмовитися від використання терміну «принципи» в контексті виборчих відносин і замінити його на «засади».

Іншу точку зору висловлює радянський фахівець з виборчого права А. Кім, який вважає, що «засади» формування органів влади ґрунтуються на фактичних відносинах виборчої практики. Лише після їх формулювання та закріплення в нормах державного права ці «засади» можуть трансформуватися у «принципи» виборчого права. Крім того, він виділяє поняття «інститути виборчого права», що визначаються як сукупність правових норм, які регулюють ці принципи.

Також інколи в контексті виборчих процесів використовується термін «стандарти», який зазвичай застосовується у міжнародному виборчому праві. Стандарти мають обов'язковий характер і є еталоном для певних видів діяльності. Вони, як правило, закріплюються в нормативно-правових актах. Однак, на нашу думку, цей термін не охоплює всіх засадничих ідей, які сформувалися в процесі виборчих відносин, але ще не відображені у

нормативно-правових документах. Тому для позначення основоположних положень виборчого процесу, які визначають його як елемент народовладдя, доцільно використовувати термін «принципи».

Під час дослідження термінології, що стосується інституту виборів, виникає важливе питання: які саме принципи варто вивчати? У науковій практиці використовуються такі поняття, як «принципи виборчого права», «принципи виборчого процесу», «принципи виборчої системи» та «принципи виборів». Більшість дослідників розрізняють ці терміни, однак є й ті, хто вважає їх взаємозамінними чи близькими за змістом.

Є. Корчиго вважає, що поняття «принципи виборчого права» охоплюють принципи, що характеризують участь громадян у виборах, на основі яких реалізуються їхні виборчі права. Натомість принципи виборчого процесу визначають основні принципи функціонування і перебігу виборів, такі як законність, постійність, гласність тощо.

Цікавою є позиція Т. Герасименко щодо співвідношення «принципів виборчого права» і «принципів виборчої системи». Вона вважає, що виборча система є комплексом соціально-правових компонентів і ґрунтується на чотирьох групах принципів: 1) принципах виборів як категорії правосвідомості; 2) принципах виборчого права як категорії позитивного права; 3) принципах закладів, на яких проводяться вибори; 4) принципах правозастосувальної практики, що забезпечують широку участь населення у виборах. Вона також розмежовує поняття «принципи виборів» і «принципи виборчого права», вважаючи, що принципи виборів виражають загальні уявлення про характер демократичних виборів, тоді як принципи виборчого права є нормативно закріпленими положеннями, що регулюють виборчі процеси.

У цьому контексті можна стверджувати, що незалежно від вибору термінології, яку застосовують науковці для визначення основних засад виборчого процесу, під час їх аналізу зазвичай розглядаються схожі явища. Враховуючи, що вибори є важливим атрибутом і критерієм демократії, а також каталізатором демократичних процесів, для наукового дослідження необхідно

виокремити принципи виборів, дотримання яких гарантує їх демократичний характер. Оскільки термін «вибори» є універсальним і охоплює різні аспекти виборчої системи, процедури, стадії виборчого процесу та реалізацію виборчих прав громадян, вживається термін «демократичні принципи виборів».

Під демократичними принципами виборів розуміються основні засади, за використання яких здійснюється виборчий процес, і які забезпечують демократичний характер виборів. Ці принципи визначають вихідні параметри, у межах яких формуються механізми регулювання виборчих відносин, та виконують роль орієнтира для розвитку виборчого інституту і законодавства. Вони також виступають критерієм законності та правомірності виборчих процедур. Як зазначає С. Юсов, принципи «встановлюють межу, за якою вибори не виконують своєї ролі соціальної ротації (перерозподілу) законодавчих і представницьких функцій та повноважень у результаті волевиявлення народу».

Існують різні підходи до типології демократичних принципів виборів. У радянській науці ці принципи пов'язувалися переважно з умовами реалізації суб'єктивних виборчих прав громадян, таких як право обирати і бути обраними. Зокрема, радянський дослідник А. Кім виділяв принципи усезагальності права участі громадян у виборах, рівноправності виборців, безпосередності обрання депутатів, таємниці голосування і відповідальності депутатів перед виборцями. Однак така трактовка демократичних принципів виборів обмежує їхній зміст, оскільки не охоплює таких аспектів, як особливості перебігу виборчого процесу та умови реалізації пасивного виборчого права громадян.

Подібна класифікація та дослідження демократичних принципів виборів, на диво, присутня і в сучасній європейській політичній науці та практиці. Як приклад можна навести Венеціанську комісію, яка виділяє п'ять основних демократичних принципів виборів: загальність, рівність, вільність, таємність і безпосередність. Варто відзначити, що Венеціанська комісія надає значну увагу спостереженню за виборами, організації виборів безстороннім органом, а також створенню дієвих механізмів оскарження. Проте ці аспекти розглядаються як

процесуальні гарантії здійснення демократичних принципів виборів, без надання їм статусу самостійних принципів.

Підтвердженням цього є класифікація демократичних принципів, запропонована С. Юсовим. Він поділяє їх на універсальні (класичні) та нові, залежно від рівня та специфіки нормативно-правового змісту. До універсальних принципів відносяться принципи загальних, рівних і прямих виборів при таємному голосуванні. Нові принципи, згідно з науковцем, поділяються на три групи: 1) матеріальні (свобода виборів, відкритість і гласність); 2) процесуальні (регулярність виборів, розподіл повноважень щодо їх підготовки і проведення, конкретність виборів, судовий захист виборчих прав тощо); 3) змішані (дійсність виборів, відповідальність перед державою та виборцями). Однак зазначений підхід, на наш погляд, має нечіткий критерій поділу та, до певної міри, не враховує принципи, що забезпечують реалізацію пасивних виборчих прав громадян.

В науковому дискурсі домінує підхід, згідно з яким демократичні принципи виборів поділяються на дві основні категорії: перші стосуються реалізації народовладдя та умов участі громадян у виборах, другі - організаційних аспектів проведення виборів. Хоча науковці часто трактують ці принципи по-різному, надаючи їм різні назви та перелічуючи їх не завжди вичерпно, в результаті аналізу можна помітити певну схожість з раніше згаданою класифікацією. Однак лише детальне вивчення всіх підходів дозволяє провести комплексну типологію та повну характеристику демократичних принципів виборів.

Серед представників цього напрямку політичної науки слід виділити А. Сунцова, який здійснив класифікацію демократичних принципів виборів на політичні та організаційні. Політичні принципи відображають суспільне ставлення до прав та можливостей індивіда щодо реалізації народного суверенітету. Водночас організаційні принципи охоплюють законодавчо визначені умови формування влади, а також правила підготовки і проведення голосування. Згідно з думкою Сунцова, до організаційних принципів належать:

територіальний принцип участі громадян у виборах, демократичний порядок висунення кандидатів, їх правовий захист, а також чітко регламентований порядок встановлення результатів голосування. Водночас варто зазначити, що в цій класифікації відсутнє чітке розмежування політичних та організаційних принципів, а організаційні принципи, на наш погляд, варто розподіляти за етапами виборчого процесу.

Подібну типологію пропонує й М. Матейкович, який, виокремлюючи три групи демократичних принципів виборів, до політичних та організаційних додає ще один базовий принцип - свободи виборів. Відповідно до його концепції, політичні принципи виборів охоплюють три підгрупи: 1) принципи участі громадян у виборах (зокрема, принципи загальних, рівних, прямих, таємних і добровільних виборів); 2) принципи, які забезпечують можливість виборцям здійснювати реальний вибір та контролювати законність виборів (включаючи принципи гласності, відкритості та доступності виборів, конкретності кандидатів); 3) принципи, що гарантують відповідальність виборних осіб та органів перед виборцями (періодичність виборів та їх обов'язковість).

Що стосується організаційних принципів, то їх зараховують до підготовки та проведення виборів виборчими комісіями, а також територіальний принцип участі громадян у виборах. Вказана класифікація дозволяє чітко зрозуміти суть і особливості кожного з демократичних принципів виборів. Проте, на наш погляд, дещо суперечливим є виокремлення принципу свободи виборів як окремого елемента серед інших демократичних принципів. Деколи важко провести чітку межу між такими принципами, як гласність, відкритість і доступність виборів, а також визначити конкретні критерії, на яких ґрунтується така типологія.

Що стосується класифікацій виділяють матеріально-правові та процесуально-правові принципи. Матеріально-правові принципи є базовими, оскільки вони становлять основу правового регулювання виборчих відносин, тоді як процесуально-правові принципи конкретизують і розвивають ці

матеріально-правові принципи в контексті виборчого процесу. Матеріально-правові принципи, у свою чергу, поділяються на дві групи: 1) принципи участі громадян у виборах, 2) принципи організації та проведення виборів. Однак таке поділення має певні недоліки, зокрема недостатньо обґрунтовано виокремлено процесуально-правові принципи як окрему групу, оскільки ці принципи є лише аспектами реалізації матеріально-правових принципів, а не самостійними елементами демократичного процесу.

Як показує аналіз, кожна з наведених типологій демократичних принципів виборів має певні обмеження. Однак попри переважання цього підходу в політичній науці, варто звернути увагу на інші концепції класифікації демократичних принципів. Однією з таких є оригінальна типологія, запропонована Т. Герасименко. Вона підкреслює, що основне завдання демократичних принципів виборів полягає у запобіганні викривленню волі народу через політичні маніпуляції. Ці маніпуляції можуть призвести до «штучного» викривлення волі народу, що відобразатиметься у формуванні нерепрезентативного представницького органу, нерівності виборчих прав і створенні інституцій, які опосередковують волю виборців. Політичні маніпуляції можуть також впливати на сам процес волевиявлення, що призводить до «природного» викривлення результатів голосування через погрози, обман, підкуп, насильство або контроль за волевиявленням виборців.

Залежно від функцій, які виконують принципи, Т. Герасименко класифікує їх на два основні типи: 1) принципи, що спрямовані на запобігання «штучному» викривленню волі народу під час виборів (зокрема принципи загальних, рівних та прямих виборів); 2) принципи, які протидіють «природному» викривленню волі виборців (зокрема принципи вільних виборів та таємного голосування). Щодо інших аспектів, на думку вченого, вони або відносяться до правозастосовної практики, або є принципами організацій, що здійснюють вибори, і складовими згаданих п'яти основних демократичних принципів. Хоча цей підхід є оригінальним, він має певні обмеження, оскільки Т. Герасименко фактично фокусується лише на принципах, що регулюють

умови участі громадян у виборах, не звертаючи уваги на інші важливі аспекти виборчого процесу.

Л. Кальченко, зосереджуючи увагу на юридичному закріпленні демократичних принципів виборів, пропонує розрізняти принципи, що прямо зафіксовані в законодавстві, та ті, що не зафіксовані, але є основою виборчого законодавства. Однак такий підхід є менш ефективним з наукової точки зору, оскільки він обмежує можливість повного аналізу демократичних принципів виборів, оскільки цей аналіз залежить від того, чи закріплені принципи в чинному законодавстві.

А. Руппель, в свою чергу, класифікує демократичні принципи виборів за ступенем їх значущості на основні (загальні, рівні, прямі, багатоступеневі вибори, таємне голосування) та додаткові (наприклад, пропорційне представництво, відповідальність депутатів, вибори, що проводяться виборчими комісіями, рівність або нерівність можливостей для кандидатів). Однак суттєвим недоліком цієї класифікації є відсутність чітко обґрунтованого критерію для поділу демократичних принципів виборів.

У працях С. Таровик аналізується взаємозв'язок між поняттями «принципи права» та «принципи правової держави» в контексті виборчого процесу. На думку автора, як принципи права загалом, так і принципи правової держави є результатом тривалого історичного розвитку і становлять основу правових принципів будь-якої галузі права, зокрема виборчого.

Залежно від місця юридичних норм у структурі права, С. Таровик поділяє демократичні принципи виборів на дві основні групи:

Перша група охоплює загальні принципи підгалузей виборчого права, які функціонують у межах системи однорідних інститутів конституційного права, забезпечуючи їх інтеграцію та сприяючи стабільності цієї системи. Серед таких принципів науковець виділяє принципи загальності, свободи та рівності виборів.

Друга група включає спеціально-правові принципи виборчого права, що відображають специфіку виборчого процесу в межах окремих правових

інститутів. Для кожного виду виборчого інституту властиві свої особливості принципів, які можуть варіюватися в залежності від конкретних виборчих процедур. Проте суттєвим недоліком цієї класифікації є відсутність чіткого, вичерпного переліку демократичних принципів, а також надмірна деталізація, що ускладнює розуміння їх системної ролі. Враховуючи, що принципи є загальними системоутворюючими засадами, вони не повинні зводитись лише до окремих норм.

Серед вітчизняних дослідників важливу роль у розумінні демократичних принципів виборів займає позиція колишнього члена Центральної виборчої комісії М. Ставнійчук, яка поділяє ці принципи на три основні групи:

1. Принципи, що визначають вибори як пріоритетну форму народовладдя. До цієї групи належать принципи вільних виборів, обов'язковості проведення виборів, їх періодичності, справедливості, дійсності, чесності, а також допустимості використання різних виборчих систем.

2. Принципи участі громадян у виборах. Цю групу складають принципи вільного волевиявлення, добровільної участі, а також принципи загального, прямого та рівного виборчого права і таємного голосування.

3. Принципи організації виборчого процесу. М. Ставнійчук пропонує поділити ці принципи на дві підгрупи: а) принципи, що стосуються всіх стадій виборчого процесу (такі як принципи альтернативності, багатопартійності, відкритості та гласності виборів, організація виборів спеціальними незалежними органами, територіальна організація виборів); б) принципи, характерні для окремих виборчих процедур, зокрема принципи фінансування виборів, рівних можливостей для кандидатів під час передвиборної агітації, свободи агітації та юридичної відповідальності за порушення виборчого законодавства.

Аналіз наведеного підходу свідчить про його систематичний характер, що дозволяє глибоко проаналізувати й виявити особливості кожного з демократичних принципів виборів. Однак варто зазначити, що деякі з принципів, зазначених у класифікації, насправді можуть розглядатися як форми

реалізації інших принципів, а не як самостійні демократичні принципи.

Український політолог Ю. Шведа, окрім загальноприйнятих демократичних принципів виборів, що є основою європейської виборчої практики (вільні, рівні, загальні, прямі та таємні вибори), пропонує також інші: принцип періодичності та обов'язковості виборів; принцип достовірності виборів; принцип справедливості виборів; принцип публічності та відкритості виборів; вільне й всебічне обговорення програм партій (блоків); принцип неприпустимості зловживання свободою діяльності друкованих ЗМІ; уніформізм (територіальна стандартизація); розведення виборів у часі. Цінність цього підходу полягає в детальному розкритті основних аспектів кожного з проаналізованих принципів, однак його обмеженням є відсутність чіткого критерія згрупування принципів.

Відомий український політик і політолог Ю. Ключковський також пропонує типологію демократичних принципів, поділяючи їх на дві основні групи: 1) принципи, що характеризують вибори як цілісну інституцію; 2) принципи, що стосуються безпосередньо процедури голосування. До першої групи, на його думку, належать принципи загальних, рівних, прямих, вільних та чесних виборів. Друга група включає принципи таємного, особистого, однократного та факультативного (добровільного) голосування. Однак, попри акцент на важливості процедур голосування, зазначена класифікація не охоплює принципи, що стосуються виборчого процесу загалом, а також принципи, що визначають реалізацію пасивного виборчого права громадян.

У вітчизняній політичній науці найпоширенішою є класифікація демократичних принципів, яка розрізняє ті, що характеризують участь громадян у виборах, та ті, що визначають сам виборчий процес. Так, український дослідник О. Єржов виокремлює загальні принципи демократичного виборчого права та принципи, що стосуються проведення і організації виборів. Подібні типології також запропоновані українськими вченими А. Французом та І. Доцяком.

Особливо цікава позиція львівського дослідника І. Панкевича щодо

співвідношення демократичних принципів виборів. Виділяючи п'ять традиційних принципів (рівних, вільних, загальних, прямих і таємних виборів), він вважає принцип загальних виборів ключовим, а всі інші принципи виводяться з можливості громадян брати участь у формуванні влади.

Аналіз наукових праць як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників показує, що, незважаючи на існування численних типологій демократичних принципів виборів, більшість класифікацій є схожими, а основний перелік принципів в цілому є сталим. Проте науковці по-різному визначають остаточний перелік демократичних принципів виборів, що часто призводить до їх деталізації, яка не завжди відповідає їхній сутності, а в окремих випадках навіть перетворює їх на складові більш загальних принципів.

Так, до демократичних принципів виборів інколи відносять поняття періодичності та обов'язковості виборів, однак цей підхід є дискусійним. Оскільки ці принципи є основою демократії в цілому, вони є необхідними для забезпечення всіх інших принципів виборів. Тому без їх дотримання неможливо говорити про демократичність виборчого процесу. Також до демократичних принципів виборів інколи відносять "принцип справедливих виборів" та "принцип дійсних виборів", проте ці поняття є не самостійними принципами, а результатом дотримання основних демократичних принципів.

Нерідко до переліку демократичних принципів виборів додають "принцип альтернативних виборів". Хоча на перший погляд це виглядає логічно обґрунтовано, адже без альтернативності виборів вони втрачають свою демократичність, ми вважаємо, що альтернативність є складовою частиною принципу загального пасивного виборчого права, що забезпечує можливість кожному громадянину реалізувати своє право бути обраним. У разі дотримання цього принципу вибори автоматично стають альтернативними.

Класифікація демократичних принципів виборів повинна бути побудована таким чином, щоб охоплювати всі аспекти інституту демократичних виборів, забезпечуючи їх системність та взаємодію принципів, що надають виборам демократичний характер. Для цього важливо, щоб були

дотримані всі виборчі права, а сам виборчий процес відповідав параметрам народовладдя. Враховуючи підхід, запропонований українськими науковцями В. Погорілком і М. Ставнійчук, що поділяють демократичні принципи на базові та додаткові, пропонується додати ще одну групу – процесуальні принципи.

Таким чином, можна запропонувати таку класифікацію демократичних принципів виборів:

1. Базові принципи - це принципи, які визначають участь громадян у виборах. Вони є універсальними та загально визнаними в усьому світі, і без їх дотримання вибори як демократичний інститут втрачають своє значення. До базових принципів відносяться: принцип вільних виборів, принцип рівних виборів, принцип загальних виборів, принцип прямих виборів і принцип таємного голосування.

2. Додаткові принципи - принципи, які регулюють участь кандидатів, політичних партій та блоків у виборчому процесі. Вони не є універсальними і по-різному втілюються під час виборчих кампаній в різних країнах. До додаткових принципів належать: принцип загального пасивного виборчого права, принцип свободи агітації та принцип рівності суб'єктів виборчого процесу.

3. Процесуальні принципи - це принципи, які визначають особливості самого виборчого процесу. Серед них: принцип гласності виборів, принцип відповідальності за порушення виборчого законодавства, принцип адміністрування виборів спеціальними органами.

Всі ці принципи складають цілісну систему, в якій вони не функціонують ізольовано, а взаємодіють між собою. На практиці сфери їх регулятивного впливу можуть перетинатися, що означає, що реалізація одного принципу може сприяти дотриманню інших. Однак демократичні принципи виборів не є абсолютно категоричними та імперативними, і в окремих випадках можуть допускати відступи від своїх основних положень для забезпечення ефективнішої реалізації інших принципів (наприклад, для реалізації принципу рівності суб'єктів виборчого процесу може бути обмежена свобода агітації для

окремих категорій громадян).

Система демократичних принципів виборів також не є статичною та незмінною. Вона постійно розширюється: з'являються нові принципи, що є результатом еволюції виборчих відносин, а вже існуючі принципи отримують нові форми реалізації та детальніше регламентуються законодавством. Крім того, з'являються більш тісні зв'язки між окремими принципами, що посилює їх системну єдність і забезпечує чіткіше дотримання виборчих прав громадян.

РОЗДІЛ 3

ПРОВЕДЕННЯ ВИБОРІВ У ПОВОЄННИЙ ЧАС: РЕЗУЛЬТАТ ПОДОЛАННЯ ГІБРИДНИХ ЗАГРОЗ

3.1 Сценарний аналіз проведення парламентських та президентських виборів

Вибори є основним механізмом реалізації народовладдя в Україні, їхнє існування гарантує змінність політичної влади через народне волевиявлення та запобігає встановленню недемократичних політичних режимів. В Україні відбулося 7 президентських та 8 парламентських виборів (окрім виборів 1990 року), серед яких чотири виборчі кампанії (президентські та парламентські в 2014 і 2019 роках) проводились в умовах загрози державній безпеці через агресію Російської Федерації на сході країни. Проте, незважаючи на це, воєнний стан не був введений, і вибори відбулися. Натомість, ситуація із парламентськими виборами 2023 року та президентськими виборами 2024 року є іншою: воєнний стан триває понад рік, і повномасштабне вторгнення Росії не припиняється, що створює серйозні загрози для нормального проведення виборчого процесу в Україні. Окрім організації виборів, виникає ще одна важлива проблема - забезпечення демократичних принципів у післявоєнний період. Прогнозовані вибори наближаються, що робить актуальним моделювання можливих варіантів розвитку подій навколо парламентських виборів 2023 року та президентських виборів 2024 року.

Центральним питанням у контексті виборів 2023 та 2024 років є можливість їх проведення. Згідно з ст. 20 Виборчого кодексу України, у разі введення воєнного стану виборчий процес на загальнодержавних виборах припиняється з моменту набрання чинності відповідним указом Президента України. Указом Президента «Про введення воєнного стану в Україні» воєнний стан був введений 24 лютого 2022 року на 30 діб, і неодноразово

продовжувався, останнє продовження відбулося 9 листопада 2024 року. Це є логічним кроком через продовження агресії Росії, оскільки воєнний стан є результатом загроз для національної безпеки. Проте, в умовах воєнного стану Україна не може в повному обсязі забезпечити основні демократичні принципи виборчого процесу, що негативно впливає на легітимність виборів. Враховуючи прогнози, що активні бойові дії можуть тривати весь 2023 рік, а також згідно з Державним бюджетом України на 2023 рік, кошти на проведення парламентських виборів не були передбачені, існує підстава вважати, що проведення виборів буде неможливим до завершення воєнного стану. У прикінцевих положеннях Бюджету визначено, що після припинення чи скасування воєнного стану Кабінет Міністрів України разом з Центральною виборчою комісією мають внести пропозиції до Верховної Ради щодо внесення змін до бюджету для забезпечення видатків на проведення виборів. Таким чином, є очевидним, що перспективи проведення парламентських виборів у 2023 році виглядають малоімовірними. Окрім цього, можливі й інші сценарії розвитку подій.

Перед моделлюванням варто чітко розрізнити поняття «вибори» та «виборчий процес». Виборчий кодекс України не надає точного визначення поняття «вибори», однак у частині 1 статті 1 зазначається, що вибори в Україні є основною формою народного волевиявлення, способом безпосереднього здійснення влади народом України. Поняття «виборчий процес» є більш конкретизованим і визначеним у статті 20 Виборчого кодексу України як сукупність дій, що здійснюються протягом встановленого цим Кодексом періоду часу суб'єктами, визначеними статтею 22 цього ж Кодексу, і включають виборчі процедури, пов'язані з підготовкою та проведенням виборів, а також встановленням і офіційним оголошенням результатів. Законодавство, що регулює вибори, використовує обидва ці поняття, фактично співвідносячи їх. Наприклад, як Виборчий кодекс України, так і Закон України «Про правовий режим воєнного стану» накладають тимчасову заборону на проведення виборів під час воєнного стану, при цьому Виборчий кодекс

посилається на поняття «виборчий процес», а зазначений Закон - на «вибори». Таким чином, вибори та виборчий процес співвідносяться як категорії змісту та форми. В цьому контексті, частина 4 статті 3 Виборчого кодексу України забороняє проведення загальнодержавних виборів одночасно з іншими загальнодержавними виборами або референдумами, чим фактично забороняє проведення одночасно і виборчих процесів. Важливо зазначити, що прийняття постанови Верховною Радою України про проведення виборів Президента України та оголошення Центральною виборчою комісією початку виборчого процесу можливе під час воєнного стану, якщо це не охоплює дати, на які накладається воєнний стан, оскільки виборчий процес не включає ці конкретні дії.

Проблема накладання строків загальнодержавних виборів вже була предметом уваги авторів науково-практичного коментаря до Виборчого кодексу України, зокрема, у контексті можливого збігу строків проведення чергових місцевих виборів у разі змвни років проведення чергових виборів народних депутатів України через позачергові вибори. Також на думку авторів, суміщення чергових президентських та парламентських виборів, якщо одні з них були проведені позачергово, є неможливим через встановлені Конституцією дати їх проведення. Проте це твердження не є абсолютно точним, оскільки, попри розмежування дат в Конституції, надзвичайний або воєнний стан можуть призвести до накладання строків проведення виборів.

Воєнний стан триває до 29 серпня 2023 року включно і не буде продовжений. Якщо він завершиться до цієї дати, це не створюватиме перешкод для проведення обох виборчих кампаній, зокрема найближчих парламентських виборів. Відповідно до частини 1 статті 77 Конституції України, чергові вибори до Верховної Ради України мають відбуватися в останню неділю жовтня п'ятого року повноважень Верховної Ради. Такою датою у 2023 році є 29 жовтня. Виборчий процес для чергових виборів депутатів починається за шістьдесят днів до дня голосування, а Центральна виборча комісія оголошує про початок виборчого процесу не пізніше, ніж за

шістдесят один день до дня голосування, відповідно до частини 2 статті 136 Виборчого кодексу України. Тому, якщо воєнний стан завершиться до 29 серпня 2023 року, що співпадає з датою початку виборчого процесу, і вибори відбудуться в установлені строки без необхідності перенесення чи зміни строків.

Однак, якщо воєнний стан завершиться в кінці серпня або на початку вересня 2023 року, це призведе до зриву парламентських виборів, в той час як вибори Президента будуть проводитись без перешкод. Згідно з частиною 5 статті 103 Конституції України, чергові вибори Президента України проводяться в останню неділю березня п'ятого року повноважень Президента, тобто 31 березня 2024 року. Виборчий процес для чергових виборів Президента починається за дев'яносто днів до дня голосування, а Центральна виборча комісія оголошує про його початок не пізніше ніж за дев'яносто один день до голосування, відповідно до частини 3 статті 78 Виборчого кодексу України. Верховна Рада України повинна призначити чергові вибори Президента не пізніше, ніж за сто днів до дня виборів.

У разі завершення воєнного стану вибори Президента можуть бути проведені без затримок, оскільки для їх призначення необхідно лише прийняття відповідної постанови Верховною Радою, що не вимагає окремих обмежень у контексті воєнного стану. Водночас питання щодо проведення парламентських виборів залишається відкритим, оскільки за умов введення воєнного стану виборчий процес може бути відкладений. Згідно з статтею 20 Виборчого кодексу України, Центральна виборча комісія має право оголосити початок виборчого процесу не пізніше місяця після скасування або припинення воєнного стану, а також встановити терміни для проведення виборів. Зважаючи на необхідний час для підготовки, підрахунку голосів і оприлюднення результатів, розумний розподіл строків може уникнути одночасного проведення виборчих процесів, що дозволить уникнути хаосу та зберегти черговість виборчих кампаній.

Воєнний стан в Україні триватиме до першої половини вересня 2023 року

і завершиться 31 грудня 2023 року, без подальшого продовження, згідно з базовим сценарієм. У такому випадку, або в разі порушення розумних строків у попередній моделі, президентська виборча кампанія здійснюється в межах чітко визначених строків. Однак парламентські вибори ще не були проведені через введення воєнного стану, або ж були проведені, але терміни їхнього виборчого процесу наклалися на початок президентського виборчого процесу. Це створює проблему організації виборів, оскільки строки президентських виборів чітко визначені та не можуть бути перенесені, в той час як вибори до Верховної Ради України затримуються через воєнний стан. Відповідно до Виборчого кодексу України, виборчий процес парламентських виборів має бути розпочатий не пізніше місяця після припинення або скасування воєнного стану, що ускладнює можливість проведення виборів без накладання термінів.

У разі продовження воєнного стану з 1 січня 2024 року, проведення як парламентських, так і президентських виборів стає неможливим. Це призведе до накладення виборчих кампаній, як було зазначено в попередній моделі.

Особливо складним є визначення дати чергових місцевих виборів, що може бути ускладнене через воєнний стан в 2024 році. Згідно з Конституцією України, чергові місцеві вибори проводяться в останню неділю жовтня п'ятого року повноважень органів місцевого самоврядування, що передбачає дату голосування 26 жовтня 2025 року, і початок виборчого процесу 6 вересня 2025 року. У цьому випадку виникає потреба в визначенні перерви між виборчим процесом місцевих виборів та кампаніями парламентських і президентських виборів. Ключовим питанням є можливість визначення остаточних термінів виборів, зокрема через потребу у проміжках часу між різними виборчими кампаніями.

У 2025 році, якщо воєнний стан триватиме, це може призвести до зриву чергових місцевих виборів. Накладення трьох загальнодержавних виборчих кампаній створює надзвичайно складну ситуацію, до того ж виникає правова колізія у визначенні термінів для прийняття постанови Верховної Ради України щодо проведення місцевих виборів. Виборчий кодекс України вимагає

оголошення виборів не пізніше місяця з моменту скасування або припинення воєнного стану, у той час як Закон України "Про правовий режим воєнного стану" вказує на строк у 90 днів. Цю суперечність необхідно вирішити на користь Виборчого кодексу України як основного кодифікованого акта, що регулює виборчий процес.

Не лише в умовах воєнного стану виникають складнощі при визначенні термінів виборів. Напередодні повномасштабного російського вторгнення в Україну в січні 2022 року в політичному просторі розгорнулася дискусія щодо дати чергових парламентських виборів, що призвело до ініціативи групи народних депутатів звернутися до Конституційного Суду України за роз'ясненням цього питання. Водночас представники влади, такі як Р. Стефанчук, О. Корнієнко та О. Шуляк, висловлювали думку про можливість проведення виборів у 2023 році, у той час як інші, зокрема Ф. Веніславський, підтримували позицію про необхідність роз'яснень, вважаючи, що вибори повинні відбутися в 2024 році. Президент В. Зеленський під час прес-марафону для українських ЗМІ 26 листопада 2021 року зауважив, що народні депутати можуть звернутися до Конституційного Суду для отримання тлумачення дати парламентських виборів. Проблему спричинили як матеріальна норма (строк повноважень Верховної Ради України складає п'ять років, що регламентовано частиною 5 статті 76 Конституції України), так і процесуальна (чергові вибори до Верховної Ради повинні відбутися в останню неділю жовтня п'ятого року повноважень Верховної Ради, відповідно до частини 1 статті 77 Конституції).

З нашої точки зору, у разі звернення депутатів до Конституційного Суду щодо тлумачення цієї дати, висока ймовірність того, що вибори будуть призначені на 29 жовтня 2023 року, за умови, що воєнний стан не змінить ці терміни. Якщо ж вибори будуть призначені на 2024 рік, розвиток подій матиме дві основні моделі: якщо воєнний стан не накладеться на президентські вибори 2024 року, обидва процеси (президентські та парламентські вибори) відбудуться вчасно, однак якщо накладеться, то залежно від термінів проведення президентських виборів, вони можуть співпасти з парламентськими

виборами.

Ще однією проблемою, з якою Україна могла б зіткнутися в разі звернення до Конституційного Суду, є ситуація, що виникла у 2019 році. У травні того року до Конституційного Суду надійшло конституційне подання народних депутатів щодо відповідності Конституції України Указу Президента України «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів» від 21 травня 2019 року. Розгляд цієї справи припав на період проведення дострокових парламентських виборів 21 липня 2019 року, і Конституційний Суд України підтвердив конституційність Указу. Однак виникло питання: що буде робити виборчий процес, якщо Конституційний Суд визнає цей Указ неконституційним.

Роль Конституційного Суду України (КСУ) у виборчому процесі, на відміну від іншої форми народного волевиявлення - всеукраїнського референдуму, не є чітко окресленою. У попередньому виборчому законодавстві не було закріплено положення про безперервність виборчого процесу, що робить його незмінним і таким, що не може бути скасованим, зупиненим чи перенесеним. Однак, на думку тодішньої голови Центральної виборчої комісії Т. Сліпачук та представника президента у Верховній Раді України Р. Стефанчука, на практиці виборчий процес неможливо зупинити. Незважаючи на це, залишається невизначеним, чи було б нове скликання Верховної Ради України легітимним у разі, якщо Указ Президента України № 303/2019 був би визнаний неконституційним, а виборчий процес продовжено. Згідно зі статтею 151-2 Конституції України, рішення та висновки КСУ є обов'язковими, остаточними та не підлягають оскарженню, і у разі умисного невиконання таких рішень чи недодержання висновків відповідальність передбачена частиною 4 статті 382 Кримінального кодексу України.

Така ситуація, що мала місце в 2019 році, досі не отримала відповіді через наявну законодавчу прогалину щодо впливу КСУ на виборчий процес. Це питання може стати актуальним знову у разі звернення до Конституційного Суду щодо дати чергових парламентських виборів.

Окрім питання визначення дати виборів, є низка організаційних аспектів, які постануть у післявоєнний період. Центральна виборча комісія (ЦВК) усвідомлює складність проведення чергових виборів, тому вона розробила проєкти змін до Виборчого кодексу України та інших нормативно-правових актів, спрямованих на підготовку та організацію виборчого процесу після скасування чи припинення воєнного стану. До пріоритетних завдань належать організація парламентських виборів за новою виборчою системою, визначення можливості проведення місцевих виборів у разі відновлення контролю над Автономною Республікою Крим та частинами Донецької і Луганської областей, непідконтрольних з 2014 року, впорядкування даних у Державному реєстрі виборців, забезпечення голосування внутрішньо переміщених осіб та біженців за кордоном, правові наслідки заборони політичних партій, а також регулювання участі осіб, які можуть загрожувати національній безпеці України, у виборчому процесі.

Пропозиція Центральної виборчої комісії (ЦВК) щодо надання Раді національної безпеки і оборони України (РНБО) компетенції визначати території, на яких неможливо провести голосування на загальнодержавних, місцевих виборах чи всеукраїнському референдумі, є цікавою та вказує на складнощі організації виборчого процесу в умовах збройного конфлікту. Згідно з пропонованими змінами, такими територіями можуть бути райони, що знаходяться поблизу лінії зіткнення або адміністративної межі між тимчасово окупованими територіями та іншими частинами України, а також території, що зазнали негативного впливу збройних сил Російської Федерації або розташовані поблизу державного кордону з РФ чи Республікою Білорусь.

Це може свідчити про ймовірність того, що на момент проведення чергових виборів воєнний стан може бути скасовано, або ж збройний конфлікт між Росією та Україною може перейти в стадію замороженого конфлікту, що спричинить наявність непідконтрольних територій із потенційною загрозою подальшої ескалації. У першому випадку це може нагадувати проведення президентських і парламентських виборів 2014 року, коли в умовах російської

агресії у Донецькій та Луганській областях вибори все ж відбулися, хоча зона бойових дій обмежувалась лише цими регіонами. Враховуючи широке застосування Росією авіаударів під час повномасштабної війни, проведення виборів під час війни створює значні ризики для безпеки виборців та членів виборчих комісій. У другому випадку ситуація частково нагадує вибори 2019 року, коли країна перебувала в замороженій фазі конфлікту, хоча голосування в населених пунктах, що знаходяться біля лінії розмежування з ОРДЛО, все ж відбулося.

Забезпечення державою принципів демократії та прав людини під час виборів є важливим для забезпечення їх легітимності та сприйняття громадянським суспільством. Відновлення демократичних процесів після війни повинно супроводжуватися демобілізацією та відновленням демократичного політичного режиму, що гарантує реальне волевиявлення громадян. Важливо, що Україна є кандидатом на вступ до Європейського Союзу, і демократичні стандарти післявоєнних виборів можуть стати свідченням того, що країна відповідає вимогам ЄС. Проте, попри декларацію України як демократичної держави у Конституції, індекси демократії, зокрема рейтинг від *The Economist* за 2021 рік, визначають Україну як "гібридний режим", що є наслідком функціонування уряду в умовах загрози війни. Враховуючи це, є підстави вважати, що обмеження, які діють під час воєнного стану, можуть погіршити місце України в міжнародних рейтингах, однак проведення демократичних виборів після війни з скасуванням обмежень конституційних прав громадян могло б покращити її позицію на міжнародній арені.

Питання проведення виборів та визначення їх дати є важливим не лише з організаційної, а й з демократичної точки зору. Представники органів влади вважають, що для організації післявоєнних виборів необхідний певний перехідний період (кілька місяців) для налаштування адміністративних процедур і запуску виборчого процесу. Однак це суперечить положенням статті 20 Виборчого кодексу України, згідно з якою вибори повинні бути організовані протягом одного місяця. Лише після ухвалення пропозиції Центральної

виборчої комісії (ЦВК) щодо подовження терміну між скасуванням або припиненням воєнного стану та фактичним початком виборчого процесу, що не відбувся, ці заяви набудуть правомірності.

З іншого боку, якщо воєнний стан буде завершено до початку запланованого виборчого процесу (як це могло б статися, наприклад, у випадку парламентських виборів 2023 року, якщо до 29 серпня того ж року скасували б воєнний стан), подовження терміну між цими подіями не вплине на проведення виборів, оскільки виборчий процес не може бути відкладений.

Не можна також виключати можливість використання воєнного стану для свідомого затягування або скасування виборів з метою узурпації влади. Такий підхід суперечить статті 5 Конституції України, яка закріплює народ як єдиного носія суверенітету та джерела влади, і забороняє будь-які спроби узурпації державної влади. З метою запобігання таким загрозам стаття 22 Закону України "Про правовий режим воєнного стану" гарантує, що введення воєнного стану не може бути використано для захоплення влади або порушення прав громадян. Будь-які спроби зловживання цим правовим режимом для узурпації влади тягнуть за собою кримінальну відповідальність відповідно до частини 1 статті 109 Кримінального кодексу України, що передбачає відповідальність за дії, спрямовані на насильницьку зміну конституційного ладу чи захоплення державної влади.

Попри потенційні ризики, реальна ймовірність використання воєнного стану для загрози демократичному режиму є вкрай низькою. По-перше, процедура введення або продовження воєнного стану передбачає обов'язкове проходження кількох етапів затвердження через різні органи, такі як Рада національної безпеки і оборони України (РНБО), Президент і Верховна Рада України (ВРУ). У разі незгоди на будь-якому з рівнів, указ Президента про введення воєнного стану не набирає чинності. Таким чином, роль ВРУ є критично важливою, оскільки в рамках системи стримувань і противаг вона забезпечує запобігання нецільовому використанню цього правового режиму. По-друге, значна частина громадян України вважає проведення демократичних

виборів після завершення воєнного стану важливим пріоритетом, що підтверджується результатами соціологічного опитування Київського міжнародного інституту соціології, проведеного в липні 2022 року, згідно з яким 40% респондентів вказали на значущість проведення вільних і чесних виборів. По-третє, слід враховувати й міжнародний вплив на необхідність проведення виборів, зокрема з боку Європейського Союзу, який активно стимулюватиме цей процес як крок до подальшої євроінтеграції України. По-четверте, представники української влади неодноразово заявляли, що вибори будуть проведені, питання лише в їхньому терміні.

Щодо післявоєнних виборів, важливим викликом є забезпечення основних демократичних принципів, таких як рівність учасників виборчого процесу та проведення вільних і чесних виборів. Для цього, передусім, необхідно скасувати або припинити воєнний стан, а також відновити конституційні права, які були обмежені протягом його дії. До найважливіших з них для демократичних виборів належать свобода думки та слова, вільне вираження поглядів і переконань (стаття 34 Конституції України), а також право на свободу формування політичних партій та конституційні засади їхньої діяльності (статті 36 і 37 Конституції).

Забезпечення реалізації статті 34 Конституції України після припинення або скасування воєнного стану передбачає відновлення плюралізму думок у суспільстві та медіа-сфері зокрема. Рівний доступ до засобів масової інформації для учасників виборчого процесу є невід'ємною складовою їхньої рівності в умовах виборчої кампанії. Важливою також є регламентація передвиборної агітації, що, відповідно до частини 1 статті 54 Виборчого кодексу України, має здійснюватися на основі принципу рівних умов і відповідно до визначеного законодавством порядку. У цьому контексті постає питання про подальшу роль телемарафону «Єдині новини», який слугував інструментом інформаційної боротьби проти російської пропаганди в умовах воєнного стану. Хоча обмеження свободи слова на телебаченні в період воєнного стану є виправданим відповідно до Конституції та рішень РНБО, після завершення

воєнних дій критично важливо забезпечити на медіа-платформах належні умови для політичної конкуренції, що включають рівний доступ кандидатів до ефірного часу для передвиборної агітації.

Зокрема, громадська організація «Детектор медіа», яка з травня 2022 року здійснює моніторинг телемарафону, зафіксувала численні порушення журналістської етики та факти політичного піару. Це підвищує ризик використання державного контролю над єдиним інформаційним телеканалом як адміністративного ресурсу для підтримки певних політичних сил. Тому після припинення воєнного стану українське телебачення має повернутись до нормальної роботи з забезпеченням рівного доступу суб'єктів виборчого процесу до медіа для проведення агітації відповідно до вимог законодавства.

Окремо варто зазначити виклики, пов'язані з новим законом «Про медіа», прийняття якого є однією з вимог ЄС для євроінтеграції України. Закон передбачає механізми для боротьби з ворожим інформаційним впливом та удосконалює норми ведення передвиборної агітації, проте він також піддається критиці з боку міжнародних і вітчизняних медіа як спроба посилити контроль над медіа-простором та обмежити свободу журналістської діяльності.

Забезпечення конкурентоспроможності на виборах є ключовим аспектом політичної діяльності, що включає активну участь політиків та політичних партій. Важливим є перехід від відсутності політичної опозиції під час війни до представлення різноманітних програм розвитку держави, що включають як програми чинної влади, так і опозиційних сил. Проте наявність партій, які є вороже налаштованими до України, є неприпустимою згідно з частиною 1 статті 37 Конституції України. Ліквідація таких партій має відбуватися лише через судовий процес, як це передбачено Конституцією. Судова гілка влади, будучи політично нейтральною, здатна об'єктивно оцінити загрозу державній безпеці, не зважаючи на політичні зв'язки таких партій. З цього погляду, пропозиції Центральної виборчої комісії щодо заборони участі осіб, які порушили основи національної безпеки, у виборчому процесі є цілком обґрунтованими.

Плановані парламентські вибори 2023 року та президентські вибори 2024 року ставлять перед Україною серйозні виклики. Одним з ключових питань є можливість їх проведення у встановлені Конституцією та Виборчим кодексом України строки. Прогнозовані дати виборів залишаються залежними від ситуації на фронті, що визначатиме точний час їх проведення. З початком виборчого процесу стане ясніше, які організаційні проблеми необхідно буде вирішувати для забезпечення демократичності виборів, що стане важливим підтвердженням євроінтеграційних прагнень України.

Пропозиції ЦВК щодо вдосконалення виборчого законодавства та суміжних питань є обґрунтованими та заслуговують на увагу. Одним з важливих питань є уточнення норм щодо строків призначення виборів, що були припинені або не розпочаті через введення воєнного чи надзвичайного стану. Також потребує вирішення проблема можливих колізій між Виборчим кодексом України та Законом України «Про правовий режим воєнного стану» у контексті призначення місцевих виборів, що не відбулися через введення воєнного стану. Нормативне вирішення цих проблем дозволить уникнути правових та організаційних труднощів під час майбутніх виборів та забезпечить стабільність виборчого процесу.

3.2 Практичні рекомендації підвищення якості виборчого виборів як демократичного процесу

Підвищення якості виборів є важливою складовою демократичного процесу, що безпосередньо впливає на легітимність органів влади та рівень громадянської довіри до державних інституцій. Якість виборчого процесу відображає здатність демократичної системи забезпечити рівні умови для всіх учасників, гарантувати прозорість процедур та недопущення маніпуляцій або фальсифікацій. Однак, незважаючи на численні демократичні досягнення, виборчі системи в багатьох країнах стикаються з численними викликами, такими як нерівність доступу до інформації, недостатня участь громадян та

ризика впливу на виборців з боку політичних еліт.

Одним із основних аспектів підвищення якості виборів є удосконалення виборчого законодавства та механізмів, які забезпечують рівність умов для усіх учасників. Сучасні демократичні країни повинні враховувати зміни в соціальних, політичних і технологічних умовах, що вимагає адаптації виборчих систем до нових реалій. Наприклад, розвиток цифрових технологій та інтернет-комунікацій відкриває нові можливості для забезпечення більш прозорого та ефективного процесу голосування, але також вносить нові загрози, такі як кібернапади або маніпуляції в онлайн-просторі.

Іншою важливою складовою підвищення якості виборів є освіта громадян щодо їх виборчих прав та обов'язків, що дозволяє забезпечити високий рівень свідомої участі населення в демократичному процесі. Важливим є створення інформаційних кампаній, що підвищують довіру до виборчої системи та мотивують людей активно брати участь у виборах. Удосконалення виборчого процесу також передбачає постійну роботу з підвищення ефективності органів, які відповідають за проведення виборів, а також постійне оцінювання і коригування виборчої системи з урахуванням досвіду попередніх виборів.

Повномасштабна агресія Російської Федерації проти України спричинила глибокі виклики безпекового, соціального, економічного та демографічного характеру, що охопили всі аспекти суспільного життя. Ці обставини значно впливають на підготовку та проведення перших повоєнних виборів в Україні, що потребуватимуть комплексного підходу до подолання кризових наслідків. Важливим є завчасне впровадження заходів, спрямованих на збереження демократичного потенціалу виборчого процесу, здобутого Україною до війни.

Україна має унікальний досвід протистояння агресії та окупації, який, попри складнощі, не лише не зупинив, але й прискорив її наближення до європейської спільноти демократичних держав. Прикладом цього є успішна організація парламентських і президентських виборів 2019 року, а також місцевих виборів 2020 року, що отримали високу оцінку з боку Європейського парламенту, Freedom House та в межах Індексу демократії від The Economist. Ці

досягнення стали фундаментом для подальших реформ виборчого законодавства, які базуються на рекомендаціях міжнародних спостережних місій та уроках, засвоєних із досвіду попередніх виборів.

Проте проведення виборів у період дії правового режиму воєнного стану є несумісним із конституційними нормами, положеннями законодавства України, зокрема Закону «Про правовий режим воєнного стану» та Виборчого кодексу, а також із практичними викликами, зокрема забезпеченням безпеки виборчого процесу, його доступності та гарантуванням політичної конкуренції. У цих умовах понад 100 організацій громадянського суспільства висловили позицію щодо недоцільності проведення виборів під час активної фази війни. Це рішення відображає реалії сучасного етапу війни, а також необхідність збереження основ демократичного устрою для майбутнього відновлення держави.

Хоча нині проведення виборів є об'єктивно неможливим, процес реформування виборчого законодавства повинен просуватися якнайшвидше. З огляду на масштаби викликів, що очікують на наступні вибори в Україні, Верховна Рада України, а також інші учасники процесу прийняття рішень мають у відкритий та інклюзивний спосіб відновити експертну діяльність, спрямовану на завершення реформи, та оперативно розробити необхідні законопроекти. Відповідно до рекомендацій Венеційської комісії Ради Європи та БДПЛ ОБСЄ, зміни до виборчого законодавства мають бути впроваджені не пізніше ніж за рік до дати проведення найближчих виборів.

Міжнародна фундація виборчих систем (IFES) та Громадянська мережа ОПОРА запропонували дорожню карту реформування виборчого законодавства. Цей документ адресований законодавцям, органам адміністрування виборів, а також іншим залученим сторонам. Його метою є акцентування на термінових пріоритетах виборчої реформи, зумовлених воєнними обставинами, а також на довготривалих завданнях, які залишаються актуальними. Чимало таких рекомендацій уже були зафіксовані в звітах міжнародних спостережних місій.

Серед першочергових завдань реформи - завершення оновлення Конституційного Суду України. Його незалежність та ефективність є критично важливими для ухвалення рішень, зокрема щодо визначення дати перших повоєнних виборів. Крім того, доцільно запровадити перехідний період тривалістю не менше ніж шість місяців між завершенням дії воєнного стану та початком виборчого процесу. Це дасть змогу забезпечити належну підготовку, включаючи оновлення Державного реєстру виборців, вирішення питань логістики, організацію інформаційної кампанії для переселенців та відновлення передумов для демократичного виборчого процесу, таких як свобода слова, дебати та доступ до медіа.

Поданий нижче список пріоритетів не є вичерпним, однак він сформований з урахуванням критичних потреб та актуальних викликів, а також потенційної послідовності майбутніх виборів. Додаткові рекомендації відображено у висновках БДПЛ ОБСЄ стосовно президентських, парламентських та місцевих виборів. Верховна Рада України має продовжувати свою позитивну практику скерування ключових законодавчих ініціатив до Венеційської комісії та БДПЛ ОБСЄ для експертного аналізу та коментарів.

Особливо важливим є вирішення проблем, які були спричинені чи загострені війною, через ухвалення окремого законопроекту разової дії. До них належить визначення моделі та правил проведення виборів для внутрішньо переміщених осіб (ВПО) та громадян, які перебувають за кордоном. Складнощі з організацією голосування за межами країни, що існували до початку повномасштабного вторгнення, стали ще актуальнішими з урахуванням вимушеної міграції понад 6 млн українців. Удосконалення системи голосування має супроводжуватись масштабною інформаційно-просвітницькою кампанією для виборців, а також незалежним аудитом Державного реєстру виборців відповідно до міжнародних стандартів. Необхідно внести зміни до законодавства та укласти міжнародні угоди для запобігання правопорушенням у закордонному виборчому окрузі та притягнення порушників до відповідальності.

Ще одним пріоритетом є забезпечення політичних прав усіх виборців та кандидатів, включно з жінками та військовослужбовцями. Згідно з чинним законодавством, жінки, які вимушено перебувають за кордоном понад 90 днів, фактично втрачають право балотуватися на загальнодержавних виборах. Відповідні зміни, що враховують особливості воєнного стану, вже були розроблені Центральною виборчою комісією (ЦВК) і передані до профільного комітету у вересні 2022 року. Крім цього, необхідно ухвалити заходи, які гарантують реалізацію виборчих прав військовослужбовцями, як у частині участі у виборах, так і в частині права бути обраними.

Для забезпечення ефективного й безпечного переходу від військово-цивільних адміністрацій до органів цивільної влади необхідно провести комплексну оцінку безпеки громад. На законодавчому рівні слід визначити критерії для об'єктивної оцінки ситуації та створити прозорий і дієвий механізм відтермінування виборів на територіях, де їх проведення буде неможливим або становитиме загрозу безпеці через наслідки війни. Законодавче регулювання цих процедур має враховувати рекомендації Венеційської комісії та БДПЛ ОБСЄ.

Досвід місцевих виборів 2020 року, які не проводилися у 18 громадах на сході України, свідчить про необхідність удосконалення механізмів забезпечення виборчих прав громадян. Рішення Центральної виборчої комісії щодо скасування виборів у цих громадах, прийняте на основі висновків військово-цивільних адміністрацій, викликало критику через порушення виборчих прав, гарантованих Конституцією України, та потенційний конфлікт інтересів. З огляду на цей досвід, ЦВК вже підготувала законопроект, який може слугувати основою для подальшої законодавчої роботи.

Щодо організаційного аспекту, необхідно забезпечити відповідні фінансові та матеріально-технічні ресурси для проведення виборів у повоєнний період. Це вимагає проведення комплексного аудиту стану виборчої інфраструктури, враховуючи нові виклики, такі як руйнування приміщень для голосування, пошкодження виборчих скриньок тощо. Аудит має

супроводжуватися фінансовими розрахунками витрат із Державного бюджету. Крім того, організатори виборчого процесу повинні пройти спеціалізовану підготовку щодо забезпечення безпеки виборів у повоєнних умовах.

Забезпечення інклюзивності та доступності виборчого процесу є одним із ключових завдань для підвищення рівня демократичності виборів в Україні. Зокрема, необхідно створити умови для участі у виборах людей з інвалідністю, кількість яких зросла через війну, включаючи ветеранів. Ці заходи мають відповідати встановленим Кабінетом Міністрів України критеріям доступності виборчих дільниць.

Для продовження прогресу у вдосконаленні виборчого процесу необхідно врахувати раніше надані, але невиконані рекомендації, спрямовані на покращення пропорційної виборчої системи з відкритими списками. Зокрема, пропонується:

1. Скасувати положення про гарантоване отримання мандатів першими дев'ятьма кандидатами загальнодержавного списку партії. Це сприятиме рівності кандидатів та зменшенню ризиків політичної корупції.

2. Посилити вплив виборців на визначення черговості розподілу мандатів. Для цього необхідно зменшити поріг мінімальної кількості голосів, потрібної для просування кандидатів у регіональних і територіальних списках, з 25% до 10% виборчої квоти.

3. Привести правила забезпечення регіонального представництва у парламенті до міжнародних стандартів. Представництво має бути пропорційним до кількості зареєстрованих виборців у регіоні, а не до явки. Існуючий принцип формування мандатів на основі явки може призвести до значних дисбалансів у контексті внутрішніх переміщень населення через війну.

4. Змінити порогові критерії для застосування виборчої системи. Пропорційну систему з відкритими списками доцільно запроваджувати для виборів у громадах з понад 50 000 виборців (замість 10 000), а для виборів міського голови — застосовувати мажоритарну систему абсолютної більшості у громадах з понад 50 000 виборців (замість 75 000).

5. Посилити законодавчі механізми дотримання гендерних квот на всіх етапах виборчого процесу. Досвід місцевих виборів 2020 року виявив порушення цього принципу, зокрема практику заміни кандидаток чоловіками після висування. Для усунення таких прогалин розроблено проєкт законодавчих правок, який перебуває на етапі обговорення та підготовки до реєстрації в парламенті.

Реалізація зазначених заходів сприятиме підвищенню прозорості, доступності та інклюзивності виборчого процесу в Україні, особливо в умовах викликів, зумовлених війною та масштабними переміщеннями населення.

Покращення адміністративного управління виборчим процесом потребує реалізації низки заходів, спрямованих на забезпечення професійності, прозорості та підзвітності в цій сфері. Зокрема:

1. Професіоналізація адміністрування виборів.

Необхідно обмежити можливість політичних партій та кандидатів здійснювати довільну заміну членів виборчих комісій.

Важливо впровадити обов'язкове навчання для осіб, які обійматимуть ключові посади у виборчих комісіях. Відповідні законодавчі зміни вже підготовлено й очікують на реєстрацію у парламенті.

2. Забезпечення прозорості фінансування виборчих кампаній.

Необхідно усунути можливість партіям приховувати джерела фінансування виборчих кампаній до завершення виборів.

Встановити ліміти на витрати під час президентських і парламентських виборів та обмежити суми власних коштів, які кандидат може внести до виборчого фонду.

Запровадити обов'язкове подання партійної звітності в електронному форматі до спеціалізованого реєстру та забезпечити публічність даних про фінансові надходження і витрати під час виборчої кампанії. Відповідні законодавчі ініціативи напрацьовано та обговорено з ключовими стейкхолдерами; вони очікують на парламентську реєстрацію.

3. Посилення регулювання ЗМІ та передвиборної агітації.

У цьому контексті розроблено проєкт Закону № 8310, що передбачає вдосконалення інформаційного забезпечення виборів і регулювання агітаційної діяльності. Законопроєкт перебуває на етапі розгляду у першому читанні.

4. Захист мандату та повноважень Центральної виборчої комісії (ЦВК).

Слід виключити можливість одночасного дострокового припинення повноважень усього складу ЦВК, що запобігатиме ризикам політичної маніпуляції у цій сфері.

5. Оновлення законодавства про політичні партії відповідно до міжнародних стандартів.

Необхідно прийняти новий закон про політичні партії, оскільки чинний Закон України «Про політичні партії в Україні» 2001 року не відповідає сучасним викликам та міжнародним стандартам. На основі трирічних експертних обговорень, з урахуванням Висновку Венеційської комісії та БДПЛ ОБСЄ, підготовлено нову редакцію законопроєкту, яка потребує доопрацювання та швидкого ухвалення.

Реалізація цих заходів сприятиме підвищенню ефективності виборчого процесу, зниженню корупційних ризиків та зміцненню демократичних принципів в умовах сучасних викликів.

ВИСНОВКИ

Тема кваліфікаційної роботи вирізняється сучасним формулюванням завдання, в ній визначено та досліджено гібридні загрози як виклик для виборчої безпеки та демократичних процесів. У роботі враховані положення чинного українського законодавства, світовий досвід з досліджуваної проблематики, проведений аналіз теоретичних і практичних матеріалів із досліджуваного питання. На цій основі зроблено відповідні висновки, що спрямовані на удосконалення діяльності з подолання гібридних загроз в Україні у процесі проведення виборів та демократизації процесів життя суспільства.

1. Сутність гібридних загроз полягає у поєднанні військових, економічних, інформаційних та інших методів впливу, спрямованих на послаблення державного управління, політичної стабільності та суспільної довіри. Гібридна війна створює багатокomпонентну систему ризиків, зокрема у виборчому процесі, який може використовуватися як інструмент впливу на легітимність влади та демократичні механізми.

2. Виборчий процес як об'єкт гібридних загроз є критично важливою складовою демократичного управління, оскільки відображає волевиявлення громадян. Гібридні впливи на вибори включають маніпуляції інформацією, кіберзагрози, втручання у підрахунок голосів, а також посилення соціальних розколів шляхом дискредитації виборчої системи.

3. Виклики виборчої системи України є особливо гострими в умовах сучасних реалій. Серед них низька стійкість до інформаційних атак, недосконалість законодавства, а також недостатнє фінансування заходів кіберзахисту. Вивчення зарубіжного досвіду, наприклад, ФРН, Іспанії, Італії, Японії та Південної Кореї, дозволило визначити дієві механізми, такі як удосконалення правового регулювання, впровадження цифрових технологій та посилення міжнародного співробітництва.

4. Принципи виборів є фундаментальними атрибутами демократичних процесів. Основоположними є прозорість, чесність, вільний доступ до

голосування та рівність виборців. В умовах гібридних загроз виконання цих принципів ускладнюється, що вимагає модернізації виборчої інфраструктури, зміцнення незалежності виборчих органів та ефективного управління кризовими ситуаціями.

5. Сценарний аналіз парламентських та президентських виборів продемонстрував вразливість виборчого процесу в Україні. У сценаріях враховувалися різні рівні кіберзагроз, дезінформаційних кампаній та порушення законодавства. За результатами аналізу запропоновано пріоритетні напрями протидії, включаючи попередження втручання у виборчий процес шляхом удосконалення системи моніторингу та реагування.

6. Практичні рекомендації включають модернізацію виборчого законодавства відповідно до міжнародних стандартів, посилення спроможності Центральної виборчої комісії, запровадження сучасних інформаційно-комунікаційних технологій та навчання персоналу виборчих комісій. Особливу увагу приділено заходам з підвищення кібербезпеки, прозорості фінансування виборчих кампаній та розвитку інформаційної грамотності населення.

Аналіз показав, що гібридні загрози значною мірою спрямовані на підриг демократичної легітимності через дискредитацію виборчого процесу. Впровадження системних реформ у сфері виборів сприятиме зменшенню цих ризиків та посиленню стійкості демократичних інститутів. Дослідження підтвердило, що виборчий процес в Україні є ключовим об'єктом гібридних загроз, що потребує значних зусиль для забезпечення його стійкості та прозорості. Успішна протидія цим викликам можлива через комплексний підхід, який включає законодавчі зміни, технічне вдосконалення та підвищення суспільної довіри до виборчих процесів. Результати роботи можуть бути використані для розробки національних стратегій у сфері виборчої безпеки.

ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ

1. Гбур З.В. Актуальні гібридні загрози економічній безпеці України. *Інвестиції: 100 практика та досвід*. 2018. № 7. С. 97–100.
2. Глосарій з гібридних загроз. / За ред. Гришко С.В. Харків : ХНУРЕ, 2021. 113 с. URL: <https://warn-erasmus.eu/ua/glossary/> (дата звернення: 01.10.2024).
3. Зубченко С.О. Сучасний гуманітарний інструментарій протидії гібридній війні РФ проти України. *Стратегічні пріоритети*. 2017. № 4 (45). С. 207–214.
4. Ієрусалимов В. Гібридні гендерні загрози як елемент дестабілізації діяльності Верховної Ради України. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*. 2019. № 2 (26). С. 109–115.
5. Рижук О. Інформаційні та гібридні війни в глобальному інформаційному суспільстві. Науковий журнал «ПОЛІТИКУС». 2017. № 5. С. 101–105.
6. Сенченко О. «М’яка сила» книги у гібридній війні Росії проти України. *Вісник Книжкової палати*. 2018. № 4. С. 30–38.
7. Світова гібридна війна: український фронт. / За ред. Горбуліна В.П. Київ : Інститут стратегічних досліджень, 2017. 496 с.
8. Hoffman F., Mattis James N. Future Warfare: The Rise of Hybrid Wars. USMCR(Ret.), 2005. URL: <http://milnewstbay.pbworks.com/f/MattisFourBlockWarUSNINov2005.pdf> (дата звернення: 02.10.2024).
9. Hybrid threats as a concept. Hybrid CoE(a), 2021. URL: <https://www.hybridcoe.fi/hybrid-threats-as-a-phenomenon/> (дата звернення: 02.10.2024).
10. Joint Communication to the European Parliament and the Council “Joint Framework on countering hybrid threats the European Union response”. 2016. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52016JC0018>

(дата звернення: 01.10.2024).

11. Kaldor M. Human Security: Practical Possibilities. *LSE Public Policy Review*. 2020. 1(2), P. 7. URL: <http://doi.org/10.31389/lseppr.15> (дата звернення: 03.10.2024).

12. Monaghan S. (Ed.) MCDC Countering Hybrid Warfare Project: Countering Hybrid Warfare. Shutterstock, 2019. 94 p. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/784299/concepts_mcdc_countering_hybrid_warfare.pdf (дата звернення: 04.10.2024).

13. Sadık Giray. Introduction: Hybrid Threats and European Security. Europe's Hybrid Threats: What Kinds of Power Does the EU Need in the 21st Century? Cambridge Scholars Publishing, 2017. P. 1–11.

14. Schmid Johann. Der Archetypus hybrider Kriegführung. Hybride Kriegführung vs. Militärisch zentrierte Kriegführung. In: *Österreichische Militärische Zeitschrift (ÖMZ)*, 2020. Heft 5/2020, P. 570–579.

15. Wigell Mikael. Hybrid interference as a wedge strategy: a theory of external interference in liberal democracy. *International Affairs*, Volume 95, Issue 2, March 2019, P. 255–275.

16. Асоціація організаторів виборів країн Центральної та Східної Європи, 2006. Декларація принципів міжнародного спостереження за виборами. *Верховна Рада України*. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=884_001 (дата звернення: 04.10.2024).

17. Бучин, М.А., 2010. Міжнародне спостереження за виборами як складова принципу гласних виборів. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Питання політології»*, 17(912), с.134-139

18. Бучин, М.А., 2013. Вибори як атрибут демократії. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Філософія. Соціологія. Політологія*. 21(23(3)), с.39-43.

19. Венеціанська комісія, 2002. Кодекс належної практики у виборчих

справах. Керівні принципи та пояснювальна доповідь, ухвалені Венеціанською комісією на 52-й сесії (Венеція, 18-19 жовтня 2002 року). *Election Obligations & Standards Database*. URL: https://eos.cartercenter.org/uploads/document_file/path/279/CoE_Venice_Commission_Code_of_Good_Practice_UK.pdf (дата звернення: 04.10.2024).

20. Ключковський, Ю., ред. 2009. *Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права*: матер. Венеціанської Комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи. Переклад з англійської С. Кальченка, О. Россохи та Л. Колісецької. 2-ге вид. Київ: Логос.

21. Магда, Є.В., 2015. Гібридна війна: питання і відповідь. *Детектор медіа*. 27 липня. URL: https://ms.detector.media/trends/1411978127/gibridna_viyna_pitannya_i_vidpovidi/ (дата звернення: 04.10.2024).

22. Співдружність незалежних держав, 2002. Конвенція про стандарти демократичних виборів, виборчих прав і свобод у державах-учасниках Співдружності Незалежних Держав. *Верховна Рада України*. URL: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=997_622 (дата звернення: 08.10.2024).

23. Тюхтенко, Є., 2018. Нові технології і методи гібридної війни – це виклик міжнародній безпеці. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29591806.html> (дата звернення: 09.10.2024).

24. Gils, K., 2016. *Handbook of Russian Information Warfare*. Rome: NATO Defense College.

25. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-вр URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/conv#top> (дата звернення: 08.10.2024).

26. Постанова центральної виборчої комісії «Про пропозиції щодо вдосконалення законодавства України, спрямовані на забезпечення підготовки та проведення виборів після скасування воєнного стану в Україні» від

27.09.2022 № 102. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0102359-22#Text> (дата звернення: 09.10.2024).

27. Афанасьєва М.В. Повоєнні вибори в Україні: ключові питання та майбутні виклики URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/23634?locale-attribute=uk> (дата звернення: 09.10.2024).

28. Дар'я Гузь, Південна Африка: від расистського режиму до лідера континенту стажерка аналітичного центру ADASTRA. URL: <https://adastra.org.ua/blog/pivdenna-afrika-vid-rasistskogo-rezhimu-do-lidera-kontinentu> (дата звернення: 104.10.2024).

29. Меркотан К. трансформація європейських партійних систем: уроки для України. інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. і. ф. Кураса НАН України. *Політичний менеджмент* : наук. журнал / Голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. 2007. № 3. 194 с.

30. Мохончук Б.С. Виборчі системи: порівняльно-правове дослідження: монографія. К.: Харків : Юрайт, 2021. 304 с.

31. Хома Н. М. Трансформаційні зміни партійної системи Японії на новітньому етапі. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса*, Сер.: Політичні науки. 2017. с. 78.

32. Вибори в Україні: у раді розповіли, коли вони можуть пройти та що може змінитися. Уніан інформаційне агентство. 2022. 14 груд. URL: <https://www.unian.ua/society/vibori-v-ukrajini-u-radi-rozpovili-koli-voni-mozhutproyti-ta-shcho-mozhe-zminitisya-12077886.html> (дата звернення: 12.10.2024)

33. До ДВК на президентських виборах увійшли понад 445 тисяч членів Укрінформ. Мультимедійна платформа іномовлення України. 2019. 15 берез. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-elections/2660763-do-dvk-naprezidentskih-viborah-uvijsli-ponad-445-tisac-cleniv.html> (дата звернення: 14.10.2024)

34. Максименцева Н.О. легітимація парламенту та Президента України в умовах воєнного стану у виборчій демократії. *Прикарпатський юридичний вісник*. № 5. 2023. С. 27–30.

35. Максименцева Н.О. Повоєнні новації виборчого законодавства як підстави зміни культури виборної демократії. *Юридичний електронний науковий журнал*. № 8. 2023. с. 58–61.

36. Critics say a new media law signed by Zelensky could restrict press freedom in Ukraine. URL: <https://www.nytimes.com/2022/12/30/world/europe/zelensky-journalism-law-free-speech.html> (дата звернення: 14.10.2024).

37. Democracy Index 2021: the China challenge. URL: <https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2021/> (дата звернення: 14.10.2024)

38. Виборчий кодекс України. Книга перша. Загальна частина. Науково-практичний коментар / за ред. Ю. Б. Ключковського. Київ: К.І.С., 2021. 768 с.

39. Демократія, права і свободи громадян та медіаспоживання в умовах війни: Результати опитування КМІС для ОПОРИ. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr=reports=1132=5> (дата звернення: 15.10.2024).

40. Диво, що затягнулося. Телемарафон «Єдині новини» у 2022 році. URL: <https://detector.media/shchodennitelenovini/article/206445/2022-12-28-dyvo-shcho-zatyagnulosya-telemarafon-iedyni-novyny-u-2022-rotsi> (дата звернення: 15.10.2024).

41. КСУ підтвердить конституційність указу Зеленського. Стефанчук. URL: https://espreso.tv/news/2019/06/20/ksu_vyznaye_konstytuciynist_ukazu_zelenskogo_stefanchuk (дата звернення: 04.10.2024).

42. Коли Зеленський та «слуги народу» планують влаштувати нові вибори до Ради. URL: <https://vesti.ua/uk/strana-uk/kogda-zelenskij-i-slugi-naroda-planiruyut-ustroit-novye-vybory-v-radu> (дата звернення: 15.10.2024).

43. Перспективи забезпечення воєнної кампанії 2023 року: український погляд. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3566162-ak-zabezpeciti-voennu-kampaniu-u-2023-roci-ukrainskij-poglad.html> (дата звернення: 15.10.2024).

44. Точка відліку - перемога: як війна змінює дату парламентських

виборів. URL: <https://ua.korrespondent.net/articles/4543801-tochka-vidliku-peremoha-yak-viina-zminuiie-datu-parlamentskykh-vyboriv> (дата звернення: 18.10.2024).